

Əlyazması hüququnda

SEVİNC NOVRUZ qızı ƏLİYEVƏ

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DAKI FEİLLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK İNKİŞAFI
(ədəbi dilin təşəkkülü kontekstində)

5710.01 - Türk dilləri

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Monitoring şöbəsinə yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Roza Hüseyn qızı Eyvazova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Rüfət Əsrəf oğlu Rüstəmov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev
Akademik, filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutu “Türkdilli əlyazmaların
tədqiqi” şöbəsi**

Müdafiə 05 dekabr 2017-ci il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 03 noyabr 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Xalqımızın milli kimliyinin ifadəçisi olan, milli mentallığımızın canlı salnaməsi sayılan və bir növ, özlüyündə əxlaq-etik kodekslər sistemini təcəssüm etdirən Dədə Qorqud kitabələri elm tarixinə bəlli olduğu iki əsr ərzində daim ədəbiyyatşünas alimlərin, etnoqraf və tarixçilərin, etnokulturoloq və pedaqoq tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Ötən iki əsrlik zaman müddətində digər sahə mütəxəssisləri kimi, dilçi alimlər də dastanın linqvistik özəlliklərinin, üslubi spesifikasiyasının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatlara imza atmışlar. Heç şübhəsiz, qorqudşünaslığın bahadırları sayılan F.Dits, V.V.Bartold, E.Rossi, V.M.Jirmunski, A.Y.Yakubovski, X.Koroğlu və başqalarının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiqi işindəki müxtəlif yönlü fəaliyyəti abidənin müasir araşdırma mərhələsinin mövcud keyfiyyət səviyyəsinə çatmasında müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan dilçiliyində və ümumilikdə, türkoloji araşdırmalar sahəsində qorqudşünaslığın öndər simaları sırasında adı keçə biləcək alimlərdən Ə.Dəmirçizadə, M.Ergin, O.Ş.Gökyay, F.Zeynalov, S.Əlizadə, T.Hacıyev, Ş.Cəmşidov, K.Abdulla, N.Cəfərov, K.Vəliyev, R.Məhərrəmov, E.Əzizov, M.Nağısoylu və başqalarının adlarını xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Abidənin sistemli və dolğun tədqiqi işində misilsiz töhfələr vermiş bu alimlər pleyadası özü ilə yeni nəsil qorqudşünasların yetişməsi üçün canlı örnək təşkil etmiş və zamanla, konkret desək, abidənin 1300 illiyi qeyd edilməsi ərəfəsində “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsi kimi müqəddəs məramlı bir işə ikinci “nəfəs”, yeni impuls verilmişdir. Məhz həmin ərəfədə və daha sonralar görkəmli qorqudşünas alimlərimizdən olan Ə.Tanrıverdi, V.Zahidoğlu, A.Hacıyev və başqaları öz dəyərli tədqiqatları ilə abidənin tədqiqi işinin zənginləşdirilməsi, dastanın öyrənilməsinin yeni keyfiyyət mərhələsinə çıxarılması sahəsində təqdirəlayiq xidmətlər göstərmişlər. Son dövrlər yeni tədqiqatçı nəslinin abidə mətninə nümayiş etdirdiyi maraq bir çox dəyərli araşdırmaların meydana gəlməsinə yol açmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dili və ədəbiyyatının möhtəşəm abidəsidir. Dastanlar elm aləminə iki müxtəlif nüsxədə məlumdur: “Kitabi-Dədəm Qorqud” və “Qazan bəy və qeyrilərinin hekayəti”. Birinci əlyazma özünün məzmun və şəklinə görə ikincidən daha mükəmməldir. Əlyazmalar dil mənsubiyyətinə görə də bir-birindən fərqlənir: birinci əlyazma Azərbaycan dili ilə, ikinci əlyazma isə müasir türk dili ilə səsleşir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dil baxımından əsasən türk tədqiqatçısı M.Ergin və azərbaycanlı alim Ə.M.Dəmirçizadə tərəfindən öyrənilmişdir. Bundan başqa, dastanların dili hər iki linqvistik ənənəyə mənsub olan dilçi

mütəxəssislər tərəfindən də araşdırılmışdır. Amma “Kitabi-Dədə Qorqud”-un dilinin öyrənilməsi müasir dövrimizdə də aktual olaraq qalır. Bunun iki əsas səbəbi var: birincisi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqatçıları əsərin tədqiqat tarixinə bir növ ötəri yanaşırlar. Halbuki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un görkəmli tədqiqatçıları olan V.V.Bartold, V.A.Yakubovski, V.M.Jirmunski, M.Ergin və Ə.M.Dəmirçizadənin tədqiqatları bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu sahədə aparılan tədqiqatların aktuallığının bir səbəbi də əsərin yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsidir. Bir sıra tədqiqatçılar əsərin yaranma tarixinin bəzi məqamlarını mütləqləşdirərək, onun dilini, tarixi-mədəni aidiyyətini qeyri-müəyyən şəkildə təqdim edirlər. Bu baxımdan Ə.Dəmirçizadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı fundamental araşdırması təqdirəlayiqdir və xüsusi qeyd olunmalıdır.

Ə.Dəmirçizadənin qeyd olunan araşdırması “Kitabi-Dədə Qorqud” feillərinin ədəbi dilimizin təşəkkülü kontekstindəki araşdırma üçün iki cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir: Birincisi, araşdırmada eposun yaranma tarixini, keçdiyi təşəkkül mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan bir sıra lingvistik fakt və mülahizələrə yer verilir ki, bu da həmin problematik məqamların obyektiv və dolğun şəkildə işıqlandırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İkincisi, eposun dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş fəslin bir hissəsində abidənin dilində yer alan feillərin ən müxtəlif rakurslu dərin araşdırılması aparılır ki, bu da öz növbəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” feillərinin türk dilləri kontekstindəki mövcudluğunun keçmişi və müasir vəziyyəti ilə bağlı geniş informasiya əldə edilməsinə əsaslı şəkildə yardımçı ola bilər.

Tədqiqatımızın əsas obyektini dastandakı feillər və mürəkkəb feil sistemindəki alınmalar təşkil etdiyindən, biz bu sahədə az və ya çox dərəcədə əməyi keçmiş digər tədqiqatçıların fəaliyyət sahələrinin, habelə araşdırdıqları problemlər üzrə mövqelərinin işıqlandırılmasına da diqqət ayırmağı zəruri sayırıq. İlk olaraq onu qeyd edək ki, geniş anlamda KDQ feillərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin, ayrı-ayrı qrammatik paradigmlər daxilində nümayiş etdirdikləri özəlliklərin təhlili işinə kifayət qədər tədqiqat həsr edilsə də, KDQ feillərinin mənşəcə fərqləndirilməsini və bu yöndə təhlil və müqayisələr aparılmasını hədəf alan sistemli elmi araşdırmanın mövcud olmadığını söyləyə bilərik. Belə ki, dastandakı feillərin zaman, şəxs, növ kateqoriyası çərçivəsindəki şəkildəyişmə faktları bir çox dəyərli araşdırmanın birbaşa və ya dolaylı tədqiqat obyektini təşkil etmişdir. Lakin həmin araşdırmalar arasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un feil sistemində təzahür edən və bilavasitə dastanın yazıya alınma mərhələsinə qədər mövcud olan dil əlaqələrinin səviyyəsi və təzahür xüsusiyyətlərini ortaya qoyan sistemli tədqiqata təsadüf edilmir. Təqdim edilən dissertasiya

işi bu sahədə ilk təşəbbüs olsa da, biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı müəyyən qrup alınmalarla bağlı sistemli araşdırma aparmış bir tədqiqatçının əsərlərini xüsusi qeyd etmək istərdik. Belə ki, ilk olaraq namizədlik dissertasiyası çərçivəsində “Kitabi-Dədə Qorqud”da fars sözləri” mövzusunun geniş və hərtərəfli şəkildə araşdırmış dilçi alim E.R.Piriyevin bu sahədə müstəsna xidmətlərə malik olması faktı danılmazdır. Ötən müddət ərzində dastan mətnində yer alan fars alınmalarının ən fərqli özəlliklərinin tədqiqi işinə marağı səngiməyən alim, növbəti illərdə də “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində fars dilinin təsiri kimi interferensiyanın müxtəlif aspektlərini dəyərləndirməklə tədqiqatını davam etdirmişdir. Lakin E.Piriyevin adı çəkilən dəyərli araşdırmaları yalnız fars dilindən alınmalara istinad etdiyindən və yalnız feilləri deyil, bütövlükdə fars mənşəli leksik interferensiya faktlarını əhatə etdiyindən biz, “Kitabi-Dədə Qorqud”un feil sistemində yer alan alınmaların daha geniş spektrli və sistemli təhlilə ehtiyac olduğunu düşünürük. Bu qənaətdən çıxış edərək, dastanın feil sistemindəki həm fars, həm də ərəb mənşəli alınmaların struktur-semantik özəlliklərini Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü kontekstində sistemli tədqiqata cəlb etməyi də məqsədəuyğun hesab etmişik.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un lüğət tərkibinin müqayisəli təhlili yalnız abidə mətninin dolğun tədqiqi işi baxımından deyil, onun etnokulturoloji amil kimi meydana gəlməsi şəraitinin müəyyənləşməsi və yaranma tarixinin dəqiqləşdirilməsi baxımından da müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, alınma leksikanın türk mənşəli sözlərə say nisbəti, həmin alınmaların əks etdirdiyi semantik xüsusiyyətlər, eləcə də leksik interferensiya faktlarının dil strukturu tərəfindən “həzm edilə” bilmə səviyyəsi bir çox maraqlı məqamlara işıq sala bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un feil sistemindəki alınmaların statistik baxımdan araşdırılması, yəni sadəcə abidə mətni kontekstində deyil, ədəbi dilin təşəkkül mərhələləri boyunca uğradığı dəyişikliklərin izlənməsi isə yalnız abidənin lüğət tərkibinin deyil, ümumilikdə ədəbi dilin inkişafının öyrənilməsi baxımından maraqlı doğurmaya bilməz. Belə ki, təqdim edilən dissertasiya çərçivəsində aparılan araşdırmalar bir çox halda alınmaların semantik metamorfozlara məruz qala bildiyini və ya müasir vəziyyətindən fərqli struktur tərtibata malik olduğunu tam əyaniliklə ortaya qoyur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş feillər, predmeti isə onların dil xüsusiyyətləridir. Bu xüsusiyyətlər, xüsusilə də, leksik fond türk dillərinin tarixi, Azərbaycan ədəbi dili, dialekt və şivələrinin tarixi aspektdə öyrənilməsi fonunda nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi “Kitabi-

Dədə Qorqud” da işlənmiş feillərin əsas korpusunu, onların müasir Azərbaycan dilinin, onun dialekt və şivələrinin müvafiq leksik fondu ilə semantik nisbətini müəyyənləşdirmək, əsərdə yazılı dilə və şifahi nitqə xas olan cəhətləri ayırd etmək, onların türk dillərinin müxtəlif dövrlərinə aid olan faktları ilə müqayisəli tədqiqini yerinə yetirməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Mövcud elmi ədəbiyyata əsaslanmaqla, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- “Kitabi-Dədə Qorqud”un məlum əlyazmalarının bir-birinə nisbətini müəyyənləşdirilməsi;
- “Kitabi-Dədə Qorqud”la yaşıd və yaxın olan ədəbi və dil abidələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı feillərin tematik baxımdan təsnifatının yerinə yetirilməsi;
- “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən feillərin dil-nitq faktları kimi qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın metodu və mənbələri: Tədqiqatda aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir.

- təsviri metod;
- müqayisəli-tutuşdurma metodu;
- müqayisəli-tarixi metod.

Tədqiqat aşağıdakı mənbələr əsasında aparılmışdır:1.“Kitabi-Dədə Qorqud” (Tərtib, transliterasiya və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı, Yazıçı, 1988). 2. “Kitabi-Dədəm Qorqud”. Əla lisani-taife-yi-oğuzan (B., Yeni nəşrlər evi, 1999. Tərtib edən, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəllifi Saməd Əlizadədir). 3. Mühərrem Ergin “Kitabi-Korkud” (Ankara, 1991.)

Tədqiqatın elmi yeniliyi. 1300 ildən artıq yaşı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” mətninin öyrənilməsi dilçiliyin hələ də aktual problemlərindəndir. Dastanın Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafında və zənginləşməsində mühüm rolu olmuş feilləri dil tarixinin öyrənilməsi baxımından da zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

Təqdim edilən dissertasiyada ilk dəfə olaraq, dastandakı feillərin leksik-semantik inkişaf tarixi izlənilmiş, mürəkkəb feil sistemində yer alan həm fars, həm də ərəb mənşəli alınmaların struktur-semantik özəllikləri Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü kontekstində sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi mövcud elmi ədəbiyyatı imkan daxilində nəzərə almaq, öz fikir və mülahizələrimizi onların bünövrəsi üzərində for-

malaşdırmaqla müəyyənləşir. Tədqiqatın əhəmiyyətli bir cəhəti də qorqud-şünaslığın son on ildə (onilliklərdə) əsərin real tarixini uydurma tarixlə əvəz etmək cəhdlərindən kənar durmaqdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixindən kənar bir hadisə deyil. Bu fakt tədqiqatçını möhkəm elmi-həyatı (tarixi) zəmin üzərində dayanmağa çağırır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki feillərin tədqiqi və başqa abidələrlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyəti şərh olunur ;
- Orta əsr türkdilli yazılı abidələrlə müqayisələr aparmaqla feil köklərinin sayı müəyyənləşdirilir, feillərin struktur-semantik inkişafı izlənilir;
- Eposun dilində qeydə alınmış arxaik feillərin müasir dildə işlənmə səviyyəsi müəyyən olunur, onların fonetik modifikasiyası müşahidə edilir;
- Dastanlardakı feillərin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qorunub saxlanması araşdırılmaqla qədim dil xüsusiyyətləri üzə çıxarılır ;
- Feil sistemindəki alınmaların fonetik quruluşundakı dəyişikliklər müşahidə olunur, semantik xüsusiyyətləri konkret dil faktları ilə təhlil edilir;
- Alınma komponentli feillərin strukturu müəyyən edilir, onların əmələgəlmə üsulları təqdim olunur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ayrı-ayrı detallarının formalaşması və inkişafı uzun dövrləri əhatə etsə də, onun yazıya köçürülməsi tarixi konkret bir dövrə aiddir (XV-XVI əsrlər). Bu dövrü Azərbaycan dilinin sürətli inkişaf yolunda olduğu üçdilli türk cəmiyyətinin bir yandan ərəb və fars dillərində yaranmış zəngin ədəbiyyatı mənimsəmək və onların daha da inkişaf etdirilməsində iştirak etmək, digər tərəfdən, yeni türk dili və ədəbiyyatının yaranması və inkişaf etdirilməsini günün aktual vəzifəsinə çevirmək dövrü kimi səciyyələndirmək mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud” bu qəbildən olan səy və təşəbbüslərin ən möhtəşəm nümunələrindən biri idi. Həmin təşəbbüslərin digər nümunələri fars və ərəb dillərində olan əsərləri türk dilinə çevirmək yolu ilə həyata keçirilirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” məhz həmin rəngarəng mədəniyyət kontekstində öyrənilməlidir. Bu işin nəticəsi Azərbaycan dilinin şifahi və yazılı qollarının inkişafının müxtəlif məsələlərinin aydınlaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, “Kitabi-Dədə Qorqud”un hər bir ciddi tədqiqatı kimi, bu araşdırma da türk yazılı dilinin inkişaf təməyülləri, onun mədəni əhatəsi, ərazi etibarını ilə qonşu olan dillərlə təması kimi məsələlərə işıq sala bilər.

Əsərin təcrübi əhəmiyyəti isə onun Azərbaycan dilinin tarixi, tarixi üslubiyat və tarixi dialektologiya kimi fənn və məşğələlərdə istifadə olunması kimi müəyyənləşə bilər.

Tədqiqatın aprotasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları respublika və respublikadan kənarında dərc olunmuş elmi məqalələrdə əksini tapmışdır. Onlar işin məzmununu tam əhatə edir. Tədqiqat prosesində əldə olunmuş nəticələr haqqında müxtəlif elmi seminarlarda, konfranslarda çıxışlar edilmişdir. Dissertasiya işi Azərbaycan MEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Monitoring şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatla bağlı 2 monoqrafiya, 29 elmi məqalə və tezis nəşr olunmuşdur ki, bunlardan 3-ü xarici mətbuata aiddir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də araşdırılan problemin aktuallığı əsaslandırılır, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, tədqiqatın qarşısında duran məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, müdafiyyə təqdim olunan müddəaları, istifadə olunan dil materialı və tədqiqat metodları şərh olunur.

Dissertasiya işinin I fəslı **“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinin tədqiqi tarixi**” adlanır və dörd yarım fəsildən ibarətdir.

I fəslin ilk yarım fəslində “Kitabi-Dədə Qorqud” rus-sovet şərqşünaslığının tədqiqat obyektı kimi (qorqudşünaslığın müasir nailiyyətləri fonunda təhlil) araşdırılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyi abidənin yaranma tarixinin, ədəbi dəyərinin, milli mentallığımızın formalaşmasında etnokulturoloji amil kimi rolunun öyrənilməsi məsələləri ilə yanaşı, eposun dilinin fərqli özəlliklərinin ən müxtəlif aspektlərdən araşdırılması işinə yeni impuls vermiş oldu. Lakin ortaya çıxan yeni araşdırmalar fonunda dastanın öyrənilmə tarixini əhatə edən təxminən iki əsrə yaxın müddət ərzində gerçəkləşdirilmiş daha öncəki mərhələyə aid tədqiqatlar diqqətdən kənarında qala bilməz. Belə ki, qorqudşünaslığın müasir səviyyəyə gəlib çatmasında və özü ilə türkoloji dilçiliyin maraqlı və maraqlı olduğu qədər də vacib əhəmiyyətli bütöv bir sahəsini əhatə edə bilməsində həmin nəsil filoloqların müstəsna rolu vardır. Bu mənada, biz rus-sovet şərqşünaslıq məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan və demək olar ki, hər biri öz dəyərli yaradıcılığı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsində bütöv bir mərhələni təcəssüm etdirən V.V.Bartold, A.V.Yakubovski, V.M.Jirmunski, A.N.Kononov və b. adlarını xüsusilə qeyd etmək istərdik.

Mübalığəsiz demək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsində görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartoldun müstəsna xidmətləri olmuş-

dur. Azərbaycan oxucusu “Kitabi-Dədə Qorqud”un V.V. Bartold tərəfindən edilmiş tərcüməsi və “Türk eposu və Qafqaz” məqaləsi ilə tanışdır. Bu araşdırmalar qorqudsünaslığın digər nümayəndələri tərəfindən qiymətləndirilmiş və dönə-dönə tədqiqata cəlb edilmişdir. V.V.Bartoldun araşdırması eposun 1300 illiyi ilə əlaqədar olaraq təkrar nəşr edilmişdir.

Xatırladaq ki, V.V.Bartoldun “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi işindəki rolunu yüksək dəyərləndirmiş Azərbaycan qorqudsünasları F.Zeynalov və S.Əlizadə “nəticə etibarilə, V.V.Bartoldun da hadisələrin Qafqazda cərəyan etməsi və dastanların Qafqaz türkmənlərinə məxsus olması fikrinə gəlib çıxdığına” diqqət çəkmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsi baxımından A.Y.Yakubovskinin “Kitabi-Dədə Qorqud” və erkən orta əsr dövründə türkmən cəmiyyətinin öyrənilməsindən ötrü onun əhəmiyyəti” məqaləsi xüsusilə diqqətə layiq işlərdən biridir. Müəllif belə hesab edir ki, XV əsrdə Azərbaycan ərazisində yazıya alınmış oğuz eposunun erkən orta əsrlərdə türkmən cəmiyyətinin öyrənilməsi üçün müstəsna əhəmiyyəti var.

A.Y.Yakubovski buradan iki mühüm qənaətə gəlir:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud”un epik boylarında bir çox elə faktlar əks olunmuşdur ki, oğuz tarixinin daha qabaqkı dövrlərini istər sırf ideoloji sahədə, istərsə də ictimai münasibətlər dairəsində səciyyələndirə bilər.

2. Boyların bəzi süjetləri onların Zaqafqaziya ərazisində formalaşmasından bir çox əsrlər qabaq Orta Asiyada təşəkkül tapmışdır.

V.M.Jirimunskinin “Oğuz qəhrəmanlıq eposu və “Kitabi-Dədə Qorqud” əsəri bu eposun tədqiq və təbliğində böyük bir mərhələ təşkil edir. Müəllif, hər şeydən əvvəl, “Kitabi-Dədə Qorqud”un XV-XVI əsrlərdə tərtib olunduğunu qeyd edir. Daha bir qeyd isə *Oğuznamə* sözünün şərhinə aiddir: *Oğuznamə* sözü türk xalqları arasında XV-XVI əsrlərdə oğuz xalqının həm yazılı, həm də şifahi poetik tarixinin abidəsi kimi işlənmişdir.

I fəslin ikinci yarımfəslisi **“Kitabi-Dədə Qorqud” Ə.M.Dəmirçizadənin tədqiqində** adlanır.

Ə.M.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”u dil baxımından tədqiq etmiş ilk Azərbaycan alimidir. Onun “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili” əsəri iki dəfə nəşr edilmişdir: 1959 və 1999-cu illərdə.¹

Ə.Dəmirçizadənin bu məşhur araşdırmasını təhlil edərkən “Əgər Azərbaycan dili oğuz və qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmışsa, onda «lisani ünsürlər» nə deməkdir?” – tam məntiqi sualını səsləndirən

¹ Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: APl-nin nəşri, 1959, 157 s. (Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, 140 s

Q.Kazımov bu kontekstdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili məsələsinə də aydınlıq gətirərək əlavə edir: “Bunu e.ə.II - eramızın VI əsrlərində təşəkkül tapmış, VI-VIII əsrlərdə cilalanmış «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və bu dastanların misilsiz dil materialı da təsdiq edir”.¹ Deməli, dastanın dilindəki fərqli türk tayfa dil-dialekt elementləri abidənin yazılma tarixinin qədimliyinin dolayı, lakin birmənalı sübutu kimi çıxış edir.

Ə.Dəmirçizadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə bağlı səsləndirmiş olduğu fikir və mülahizələr istər alimin müasirləri, istərsə də sonrakı dövr tədqiqatçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Ə.Dəmirçizadənin qorqudşünaslıqdakı fəaliyyətini “qiymətli tədqiqat”lar statusunda dəyərləndirmiş digər “Kitabi-Dədə Qorqud” biliciləri – F.Zeynalov və S.Əlizadə “müəllifin dastanları Azərbaycan abidəsi hesab edərək, onları VIII-IX əsrlərdən sonra Azərbaycanda yarandığını” önə sürməsinə və “dastanlarda IX əsrdən qabaqki oğuzların təsvir olunması” mövqeyindən çıxış etməsinə diqqət çəkmişlər.² Bütün bunlar isə öz növbəsində, Ə.Dəmirçizadənin bu sahədəki araşdırmalarının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə bağlı bütöv bir mərhələni ehtiva etməklə yanaşı, sonrakı nəsillər tədqiqatçıları üçün də istinad nöqtəsi, qiymətli məxəz və əsl tədqiqatçılıq meyarı olmasına aydın şəkildə dəlalət edir.

I fəslin üçüncü yarımfəslisi **“Kitabi-Dədə Qorqud” M.Erginin tədqiqində** adlanır.

İlk olaraq qeyd etmək ki, uzun illər boyu “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinin, tarixinin öyrənilməsinə qiymətli əmək sərf etmiş M.Ergin (1925-1995) əsərlərinin mühüm dəyərə malik olması alimin Türkiyə türkcəsi sahəsinin dərin bilicisi olması ilə bərabər, Azərbaycan türkcəsinə dair də bir çox önəmli tədqiqatlara imza atmasından qaynaqlanır.³ Ömrünün böyük hissəsini dastanların tədqiqi işinə sərf etmiş alim ortaq türk keçmişinin ölməz abidəsinə münasibətini Fuad Köprülünün sözləri ilə açıqlayır: *“Bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, Dədə Qorqudu (yəni, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinə, üslub müəllifidir. – S.Ə.) o biri gözünə qoysanız, yenə də Dədə Qorqud ağır gələr* (kursiv bizimdir. – S.Ə.). Dədə Qorqud kitabının dəyərini ifadə etmək üçün bundan daha gözəl söz tapmaq mümkün deyil.

¹ Kazımov Q. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü // Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi http://www.uludil.gen.az/4_fesil_009.html

² Zeynalov F. Əlizadə S. Tükənməz xəzinə (s.5-28) // “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

³ Ergin Muharrem http://tr.wikipedia.org/wiki/Muharrem_Ergin

Tədqiqatçı dil şəraiti baxımından olduqca mürəkkəb bir dövrə düşən “Dədə Qorqud kitabı”nın dilinin vəziyyətini bu cür müəyyənləşdirir: Beləliklə, dövr baxımından əski Anadolu türkcəsinin sonlarına daxil olan “Dədə Qorqud kitabı” sahə baxımından da bu şərqçi oğuz, yəni Azəri sahəsinə daxildir. Onda işlənən yer və tayfa adları bunu açıq-aydın göstərir. Lakin onunla yanaşı, bir sıra əsərin də dili bu sahənin möhürünü daşıyır. Hələ XIV əsrdə Qazı Bürhanəddində gördüyümüz azəri türkcəsi “Dədə Qorqud kitabı”nda artıq müəyyən bir haldadır. Beləcə, əsərin dili öz coğrafiyasına və etnik quruluşuna tamamilə uyğun gəlir”.¹

M.Ergin “Dədə Qorqud kitabı”nın yalnız qrammatik quruluşu, dil quruluşunu deyil, üslubunu da onun Azərbaycan dilinə mənsub olmasına sübut kimi qəbul edir. O, Azərbaycan dilinin belə bir xüsusiyyətini qeyd edir: “Məcəzi ifadədən mümkün qədər uzaq, məfhumları özlərinin ən yaxşı əsl sözləri ilə qarşılayan həmin səliqəli (özen) və yeganə (yalın) anlatma azəri ifadəsinin bariz xüsusiyyətini təşkil edir. “Dədə Qorqud kitabı”nda da eynən belə bir üslubla, belə bir ifadə tərzii ilə, bu çeşid bir üslubla qarşılaşırıq. Azəri ifadə tərzində feili bağlama və feili sifət qrupları (tərkibləri) ilə genişlənmiş cümlələr əvəzinə, dalbadal gələn qısa müstəqil cümlələr işlətmək bəyənilir. Beləcə, cümlələr ikili-üçlü tərkiblər halında sıralanır, yəni feili bağlama və ya feili sifət tərkibləri ilə geniş müstəqil bir cümlə bir-birini tamamlayan iki-üç müstəqil cümlə kimi ayrılmış olur. Azəri şivəsinin bu sadə, kəsik-kəsik, qısa ifadə tərzii “Dədə Qorqud kitabı”nda bol-bol işlənməkdə olub, əsərə başdan-ayağa hakim kəsilmişdir”. Müəllif həmin mülahizəni kifayət qədər təqdim etdiyi nümunələrlə davam etdirir.²

M.Ergin bu ifadə tərzinin hər yerdə görülən xalq ifadə tərzii olduğunu da qeyd edərək əlavə edir ki, Azərbaycan dilində hakim olan bu anlatma tərzii qarşısında “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan türkcəsi ilə bağlamamağa əsas yoxdur.³

Tədqiqatçı “Dədə Qorqud kitabı”nın Azərbaycan dilinə aidiyyətinin dolayı bir sübutunu isə dastanlarda *ki* bağlayıcısının tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində çox işləkliyində görür.

M.Erginə dialekt və şivələrin zaman keçdikcə bir-birilə və yazılı dillə təmasları nəticəsində dəyişdiyi, inkişaf etdiyi faktları məlumdur. Bu xüsusiyyətləri də nəzərə alan müəllif “Dədə Qorqud kitabı”nın dili ilə tərəkəmə dialekti arasında yaxınlıq olduğunu qeyd edir. O, “Dədə Qorqud

¹ Dədə Qorqud” kitabı, II. İndeks-Qramer. 2. basqı, Ankara, 1991, s.352

² Yenə orada, s.354

³ Yenə orada, s.355

kitabı”nı yazılı tarixi bir mətn kimi qiymətləndirir. Bununla yanaşı, eposu xalq danışğını geniş ölçüdə əks etdirən bir əsər hesab edir. Müəllif qeyd edir ki, qrammatik şəkillərdən başqa, xüsusən sintaksis və ifadə baxımından “Dədə Qorqud kitabı” ilə zəngin bir xalq ədəbiyyatına sahib olan tərəkəmə dialekti arasında çox yaxınlıq var. Bu, ilk baxışdan belə nəzərə çarpır.

Yuxarıda, “Dədə Qorqud kitabı”nda azəri ünsürləri kimi qeyd edilənlər məhz tərəkəmə dialekt ünsürləridir. “Dədə Qorqud kitabı”nı oxuyan hər kəs özünü bir tərəkəmə mühitində görür.

Əsərin müqəddiməsində verilmiş bir qadının dedikləri tərəkəmə qadınının deyimini səciyyələndirir: Kız Zeliha.¹

I fəslin dördüncü yarımfəslə **“Kitabi-Dədə Qorqud” X.Koroğlunun tədqiqində** adlanır.

“*Moskva Universitetinin professoru Xalid Koroğlunun araşdırmalarında “Kitabi-Dədə Qorqud”* adlı məqaləsində görkəmli türkoloqun tədqiqatlarını dəyərləndirən L.D.Quluzadə yazır: “...*Oğuz qəhrəmanlıq eposu*” kitabından başqa X.H.Koroğlu bu qəhrəmanlıq dastanına həsr olunmuş ...məqalələrin müəllifidir. Həmin çap əsərlərinin icmalını aparsaq, qeyd etməliyik ki, X.H.Koroğlu on iki boyun ədəbi tənqidi və bilavasitə *lingvistik araşdırması* ilə yanaşı (kursiv bizimdir. – S.Ə.), ...dastanın tərcümə məsələləri ilə də məşğul olmuşdur”².

Konkret olaraq X.Koroğlunun “Kitabi-Dədə Qorqud”un üslubi özəllikləri” adlı araşdırmasında müəllif dastanın leksikası ilə bağlı mülahizələrini aşağıdakı şəkildə açıqlayır: “İstisnasız olaraq, “Kitab”ın (yəni, KDQ-nın – S.Ə.) əsas dil fondunun leksikası xalq-danışq dilinə uyğundur. Görünür, anonim müəllif xalq ozanlarının dilindən eşitdiyi qədim rəvayət və deyimləri, sadəcə olaraq, vicdanlı şəkildə, olduğu kimi qeydə almışdır”. “Anonim müəllif”in bütövlükdə xalq olması, qeydə alan şəxslərin isə katiblər statusunda fərqləndirilməli olması ilə bağlı qeydimizi nəzərə almasaq, X.Koroğlunun mülahizələri ilə razılaşmamaq olmur. Bununla belə, X.Koroğlunun da, haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, dastanın dilinin ərəb və fars alınmalarından xali olmaması dastanın yazıya alındığı mərhələdə oğuz tayfalarının bu yadellilərlə yaxın təmas təcrübəsinin mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir. Tədqiqatımız bilavasitə feillərlə bağlı olduğundan X.Koroğlunun xüsusi olaraq diqqət çəkdiyi ərəb mənşəli

¹ Dede Korqut” kitabı, II. İndeks-Qramer. 2. basqı, Ankara, 1991,s.356

² Кули-заде Л.Д.«Китаби Деде Коркуд» в исследованиях профессора Московского университета Халида Короглы // Баки Университетinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası, 2006, №3, ;45,47

İslam ritual-etiket ifadələri ilə əlaqəli olan leksika maraq doğurmaya bilməz. Müəllif “bu və ya digər dastan qəhrəmanının ölümünün ifadəsi üçün istifadə edilən “*şəhid oldu*” feilinin klerikal ədəbiyyatdan əxz edildiyini” (kursiv bizimdir. – S.Ə.) vurğulayır. X.Koroğlu onu da əlavə edir ki, “oğuzlar İslamı qəbul etməklə və hələ ilkin mərhələlərdə, məişətdə dini ayinləri və kult-doqma göstərişlərini icra etməklə, ümumislam mədəniyyətinə cəlb olundular. Bütün bunlar isə, “Kitab”da öz əyani təsdiqini tapır” X.Koroğlunun təxmini hesablamalarına görə, dastanın 2500 sözlük leksik fondunun 300 sözə yaxını ərəb dilindən və yalnız 145 sözü fars dilindən alınma təşkil edirdi. Həmin alınmalar arasında isə *şəhid olmaq, şəhid etmək, namaz qılmaq* və s. kimi dini məzmunlu alınma tərkibli mürəkkəb feillər xüsusi yer tuturdu¹

Xatırladaq ki, X.Koroğlu bu feilin və eləcə də bir çox dini doqma daşıyıcılığına malik olan ərəb alınmalarının bilavasitə “Qurani-Kərim”dən deyil, klerikal xarakterli ədəbiyyatlardan mənimsənmiş olduğunu vurğulamışdır. İstər X.Koroğlunun haqqında bəhs edilən qrup mürəkkəb feillərlə bağlı söylədiyi fikirlər, istərsə də paralel olaraq təqdim edilən digər faktlar dastanın formalaşma tarixi ilə bağlı söylənilən fikirlərin doğruluğuna şübhə yeri qoymur. Bu mənada, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilinin digər məşhur biliciləri olan F.Zeynalov və S.Əlizadənin aşağıdakı ritorik mükəlliməsində səsləndirilən fikirlərlə razılaşmamaq olmur: “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylar *şifahi şəkildə* nə zaman *formalaşmağa başlamışdır? VI–VIII əsrlərdə*. Nə zaman *tam təşəkkül tapmışdır? – VII–IX əsrlərdə*. . . . “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının *ilk dəfə qələmə alınması*, üzünün köçürülməsi təxminən hansı əsrə aid edilə bilər? – *Təxmin etmək çətindir*, lakin ilk qələmə alınma *X əsrdən əvvəl* olmuşdur...” (kursiv bizimdir. – S.Ə.)² X.Koroğlunun da diqqət çəkdiyi ritual-dini xarakterli leksika da, məhz ilk formalaşma mərhələsində deyil, sonrakı təşəkkül və yazıyaalınma dövrlərində abidənin dilinə yol tapa bilmişdir.

Dissertasiyanın II fəslə **“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı feillər** adlanır.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən feil köklərinin başqa türk dillərində işlənən feillərlə müqayisəli təhlili göstərir ki, bu dillərdə ayrı-ayrı feillər heç də eyni tarixi struktur-semantik inkişaf yolu keçməmişdir. Türk feillərinin hazırkı linqvistik-leksikoqrafik mənzərəsi onların fonetik-morfoloji və semantik baxımdan fərqli olduğunu müəyyənləşdirməyə

¹ Короглы Х.Г. Стилистические особенности «Книги моего деда Коркута» // «Советская тюркология», 1975, №2, с.61

² Акиева М. «Короглы Х.Г.» // Краткая Литературная Энциклопедия, т.3., изд. «Советская Энциклопедия», М., 1966, с.17

imkan verir. Bu leksik vahidlərin türk xalqlarının erkən yazılı abidələrində qeydə alınmış forma və mənasının öyrənilməsi, onların inkişaf və modifikasiya prosesinin izlənilməsi bir tərəfdən, mühüm elmi-nəzəri və idraki əhəmiyyət kəsb edir, ikinci tərəfdən isə, dil tarixi üçün qiymətli faktların üzə çıxarılmasına xidmət edir.

Tarixin dərinliklərinə varmaq və bizi maraqlandıran türk feilinin ana kökünü bərpa etmək olduqca çətin və mürəkkəb işdir. Bunun üçün əlimizdə olan tarixi-yazılı abidələr yeganə faktoqrafik mənbə hesab edilir.

V əsrdən başlayaraq XV əsrə qədər yazıya köçürülmüş türk mətnlərinin heç də hamısı eyni dərəcədə dil faktı vermir. Bunların içərisində ilk dəfə yazıya köçürülməsinin minilliyi geniş səviyyədə qeyd edilmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” müfəssəl tədqiqatlar aparmaq üçün daha mötəbər və zəngin mətndir. Digər tərəfdən, bunu da nəzərə almaq yerinə düşür ki, linqvostatistik hesablamalara görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində, məsələn, feilin əmr şəkli 1815 dəfə, arzu şəkli 151 dəfə, lazım şəkli 3 dəfə, şərt şəkli 351 dəfə, vacib şəkli 19 dəfə, bacarıq şəkli 89 dəfə, şüahi keçmiş zaman 6897 dəfə, nəqli keçmiş zaman 674 dəfə, indiki zaman 13 dəfə, qeyri-qəti gələcək zaman 996 dəfə, qəti gələcək zaman 17 dəfə işlənmişdir.¹ Bu səviyyədə feilişlətmə korpusunun qeydə alındığı mənbə mövzu ilə bağlı problemin köklərinə sirayət etməyə imkan yaradır.

Orta əsr türkdilli yazılı abidələrinin mətni üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bu nitq hissəsinin kəmiyyətə zənginləşmə prosesi XV əsrə qədər davam etmiş, bundan sonra isə feil köklərinin say göstəricisi nisbətən zəif tempə artmışdır. Həmin dövrdən sonra feillərin daha çox struktur-semantik inkişafı qeyd edilə bilər: feil formalarının yaranması və yeni tərkibli feillərin əmələ gəlməsi əsas etibarilə onlarda cərəyan edən məna parçalanması hesabına baş vermişdir. Məsələn, təkhecalı *feillərin* XI-XX əsrlərdə artımı belə bir göstəriciyə malikdir: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında feillərin ümumi sayı 303, bunlardan feil köklərinin sayı 145-dir. Deməli, dastandakı təkhecalı feillərlə müasir Azərbaycan dilindəki təkhecalı feillərin say fərqi vur-tut 70-80 arasındadır.

Feil köklərinin sayını və fonetik tərkibini əks etdirən faktlar da maraq doğurur. Təkhecalı feilləri struktur baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Sait + samit (ab)

Samit + sait + samit (bab)

¹ Габриэли Ф. Основные тенденции развития в литературах ислама. Арабская средневековая культура и литература. М.: Наука, 1978, s.15-17

Samit + sait +samit + samit (babb)

Sait + samit + samit (abb)

Samit + sait (ba)

“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlədilmiş 144 feil kökü göstərilən struktur məndə aşağıdakı kəmiyyətdə özünü göstərir: “sait+samit” – 127 feil, “samit + sait + samit” – 102 feil, “samit + sait + samit + samit” – 10 feil, “sait + samit + samit” – 2 feil, “samit + sait” – 3 feil.

Müasir Azərbaycan dilində qeydə alınmış 207 feil kökü həmin struktur nisbətdə aşağıdakı kimi təzahür edir: “sait + samit” – 145 feil, “samit + sait + samit” – 36 feil, “samit + sait + samit + samit” – 19 feil, “sait + samit + samit” – 4 feil, “samit + sait” – 3 feil.

Göründüyü kimi, istər “Kitabi-Dədə Qorqud”da, istərsə də müasir Azərbaycan dilində ən çox rast gəlinən təkhecalı feil kökləri “sait+ samit” formasındadır. Ayırı-ayrı orta əsr yazılı abidə mətnlərinin ilkin öyrənilməsi həmin mənbələrdə də bu strukturun kəmiyyətcə üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bu hala Türkiyə türkcəsində də rast gəlirik.

Abidələrdə təsbit olunmuş təkhecalı feillərin təhlili aşağıdakı faktları aşkara çıxarmağa imkan verir:

“Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinən *de-, ye-, duy-, düz-, dut-, yay-, gör-, sər-, tax-, en-* və sair bu kimi 44 feil, məsələn, İbn Mühənnanın məşhur lüğətində qeydə alınmamış, bunun əksinə olaraq ikinci mənbədə “Kitabi-Dədə Qorqud”da olmayan müxtəlif mənəli 26 “yeni” feil yazılmışdır. Ancaq yəqin ki, həmin feillər özləri də daha ilkin dövrlərdə, elə həmin “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazıya köçürüldüyü mərhələdə mövcud olan türk dillərində də işlədilmiş, sadəcə olaraq, əlimizdə olan mətnlərə düşməmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş feillər müasir oğuz qrupu türk dilləri ilə həm də semantik baxımdan üzvi surətdə bağlıdır. Bunu daha aydın görmək və bu bərdə tam təsəvvür əldə etmək üçün türk feilinin semantik tədqiqinə diqqət yetirmək lazımdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” mətnindəki feillərin semantik təsnifatını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək mümkündür:

1. *İş-hərəkət feilləri*. Bunlar insanın gördüyü işlə bağlı hərəkətini bildirir, məsələn: Kimini *dögdi*, kiminin başın yardı, qızlar oturan otağa gəldi (KDQ,64); Qız köşkdən baqardı (KDQ,87).

2. *Yerdəyişmə feilləri*. Bu leksik-semantik qrupa daxil olan feillər insanların, başqa canlıların və əşyaların məkanda hərəkətini bildirir.

Yerdəyişmə feillərinin aşağıdakı yarımqrupları vardır:

a) *Təbii vəziyyət dəyişikliyi bildirən feillər*;

b) *Üfüqi istiqamətli hərəkət bildirən feillər*;

c) *Şaquli istiqamətli hərəkət bildirən feillər*;

Təbii vəziyyət dəyişikliyi bildirən feillərdə subyekt mənsubiyyəti mühüm rol oynayır, məsələn: Bir gün Qam Ğan oğlu Bayındır yerindən *turmuşdı* (KDQ,34); Beyrək *qalqdı*, ağlayu-ağlayu qırq yigidin yanına *gəldi* (KDQ,59).

3. *Eşitmə feilləri*. Qazan bu xəbəri *eşitdi* (KDQ,125). Ünim anla mənim, sözüm *diñlə*, ağam Qazan (KDQ,68).

4. *Nitq feilləri*. Bu qrupu insan nitqi ilə bağlı müxtəlif leksik-semantik yarımqruplara bölmək olar: danışqla bağlı feillər; sual-cavab və çağırış bildirən feillər; andla bağlı feillər; rəğbət və şikayət ifadə edən feillər; buyuruq və tövsiyə bildirən feillər; xahiş və yalvarış bildirən feillər və s. Qanlı Qoca *aydır* (KDQ,85); *Söylə*, gəlsün (KDQ, 81); Allah-təalaya burada *yalvarmış*, görəlmiş nə *yalvarmış* (KDQ,84).

5. *Təfəkkür feilləri*. İnsan düşüncəsini əks etdirən bu feillər də dastanda geniş şəkildə işlənir. Elə *sandı kim*, yağı basıldı (KDQ, 91); Beyrək yayı gördigində yoldaşların *andı*, ağladı (KDQ, 63).

Təfəkkürlə bağlı feillərin bir qismi düşüncə tərzinin nəticəsinə aid olur, məsələn: Qızım-gəlinüm əsir getdi, bəllü *bilgil* (KDQ, 107) və s.

Bu feillərin bəzisi insanların müxtəlif hərəkətləri, bəzisi isə digər canlıların hərəkətləri ilə bağlıdır, məsələn: *qışqırmaq, çığırmaq, bağırmmaq, xırıldamaq; nərildəmək, böyürmək, hürmək, ulamaq* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da feilin növləri də ayrıca bir semantik qrup yaradır. Burada feilin növlərini ifadə etmək üçün işlənən şəkilçilər əsasən müasir Azərbaycan və türk dillərində işlənən şəkilçilərdən, demək olar ki, fərqlənmir və bunlar başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təsirli feillərdən təsirsiz feillər yaradılır: Dəpə kibi ət yığdım, göl kibi qımız *sağırdım* (KDQ,38);

2. Məchul və qayıdış feilləri düzəldilir, məsələn: Qarağuca qıymayınca yol *alınmaz* (KDQ,31);

3. Feilin ortaqlıq (müştərək) növü əmələ gətirilir, məsələn: Qucaquca ata ilə oğul *görüşdi* (KDQ,78);

4. Feilin icbar növü əmələ gətirilir, məsələn: Bəndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa *qoñdurdı* (KDQ,34);

II fəslin ikinci yarımfəsləli “**“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı feillər orta əsr türkdilli mənbələrində**” adlanır.

Azərbaycan xalqının ən böyük tarixi yazılı abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsbit olunmuş feillər həm öz dövrünün, həm də sonrakı dövrlərin türk dilləri mənzərəsini əks etdirir. Həmin feillərin başqa abidələrlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi türkologiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir:

Bağdamaq – badalaq vurmaq: Bu göz Beyrək qızun incə belinə girdi, *bağdadı*, arxası üzərinə yerə urdı (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

M.Kaşqari “Divan”ında: *badğamak*//*bağdamak* - badalaq vurmaq (bax: 8,61; 17,77; 20,IV); Osmanlı türk ədəbiyyatı nümunələrində: *bağda* – *badalaq*; *bağdamak* – badalaq vurmaq (bax: TS,II,93; III,60;IV,67).

Bayımaq – varlanmaq, zənginləşmək; xoşbəxt olmaq: Qadir tanrı verməyincə ər *bayımaz* (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

Oğuz yumundan *bayımışdur* / Kişi bir uğurdan *bayımaz* / Yoxsul əgər bayırsa, çanağı *bayımaz* (Oğuz.).

İbn Mühənnə “Lüğət”ində: *bayumak* – zəngin olmaq (bax: KTD,18).

Əski türk mənbələrində: *bayımaq*//*bayumak* – varlanmaq, dövlətlənmək, zənginləşmək; çoxalmaq, artmaq və s. (bax: ƏHK,28; MKD,54; TS,I,84; II,121; III,75; 17,79; 18,367; ROSTN, 129; FS, IV, 1468, 1470).

Qaqımaq//*Qaqumaq* - qəzəblənmək, acıqlanmaq, qeyzlənmək, hiddətlənmək, özündən çıxmaq; söymək, danlamaq: Qazan erkəcə *qaqudı* / Qazan böylə degəc Çoban aydur: - Nə *qaqırsan* mana, ağam Qazan?.../ Yalançı oğlu Yalıncaq yayın ufandüğün gördi, qatı *qaqudı* / Bunu eşitcək Banuçiçək *qaqudı* (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

Şu gənc arslan kibi xubi-zəmanə, *Qaqudı* xəşm ilə oldı divanə (DƏH); *Qaquyubən* gözləri toldı qan / *Qaqudı* şah anları... / Bir zəman, şahüm sən bana *qaqudun*; Mübahisə eylədügündən... *qaqudı* / ...bundən ilərü gələnələr ol cəmaətə *qaqumadılar* (MZYZ); *Qaqudı* Vərqa ana dürtdi qılıc / *Qaqudı* aydur: Gətürünüz suci (YMGV). Ayruğı *qaquyubən* necə urarsan başümə (QBD); Dəlüyi *qaquıtma*, azur / Dəlüyə nə ögüt ver, nə *qaqusun* / *Qaqumaq* qavılda yoqdur (Oğuz.); Mən bu dam içində ırmaq axıtdım, Cəlälümdən Adəm oğlun *qaquıtum* (ŞİX).

M.Kaşqari “Divan”ında və Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasında: *qaquğ* – hirs, qəzəb, qeyz, acıq, pislik, yamanlıq; söyüş, danlamaq (bax: MKD, s.359; DS, s.422; NİSS, s.131; FS,II, s.615); “Altun yaruq”, M.Kaşqari “Divan”ı, Əbu Həyyanın “Kitabül-idrak...” əsəri, Qütbün “Xosrov və Şirin” poeması, habelə Osmanlı-türk ədəbiyyatı nümunələrində: *qaqu* // *kakumak* – hirslənmək, qəzəblənmək, acıqlanmaq, özündən çıxmaq, hiddətlənmək; söymək, danlamaq; incitmək, əzab vermək və s. (ƏHK, s.45; MKD, s.359; TS, LYE, s. 102, DS,s.422; ROSTN, IV, 60; FS, II, s.615).

II fəslin üçüncü yarımfəslə “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı feillərin çoxmənalılığı və omonimliyi” adlanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” və başqa orta əsr türkdilli abidələrinin

tədqiqi bir daha belə bir maraqlı faktı təsdiqləyir ki, ümumiyyətlə dildə olduğu kimi, abidələrdə də feillərin omonimliliyi və çoxmənalılığı başqa nitq hissələrinə nisbətən daha geniş təzahür edir.

Feillərin şaxələnməsi, yəni çoxmənalılığın təzahür etməsi dilin inkişaf tarixinin bütün dövrlərində özünü göstərir. Adətən, bundan sonra ya omonimləşmə pilləsinə doğru inkişaf baş verir, ya sözün mənalarından biri üstünlük qazanır və başqa mənalar passivləşir, yaxud ümumiyyətlə, sıradan çıxır, ya da mənə o qədər şaxələnir ki, ola bilsin, bunun özü də sözün dildə arxaikləşməsinin səbəblərindən birinə çevrilir. Məsələn, *bunalmaq* feili abidələrimizdə 1) “kədərlənmək, qəmlənmək, iztirab şəkmək”, 2) “qayğılı olmaq”, 3) “sarsılmaq, sustalmaq”, 4) “şaşımaq”, 5) “müsbətə düçar olmaq, fəlakətə düşmək”, 6) “naçar qalmaq”, 7) “təşvişə, qorxuya düşmək” mənalarında işlədilmişdir.

Osmanlı ədəbiyyatı nümunələrində *bunalmaq* feili “iylənmək, ağırlaşmaq”, “qəşş etmək, huşunu itirmək”, qorxu, təşviş keçirmək” və nəhayət, “darıxmaq, ürəyi sıxılmaq, bezmək” və s. mənalarında işlənmişdir. Hazırda bu feil Azərbaycan dilində arxaikləşib tamamilə sıradan çıxdığı halda, türk dilində “ürəyi sıxılmaq, darıxmaq” mənasını qoruyub saxlamışdır¹

“Kitabi-Dədə Qorqud”da: *almaq* feili “əsir almaq, ələ keçirmək” mənasında işlənmişdir: *Namərd dayun al eylənmiş, oquyuban bizi aldılar.* “Dastani-Əhməd Hərami”də isə həmin feilin “yığmaq, toplamaq” mənası qeydə alınmışdır: *Bir ata bindi, birisini yedi, varubdağdan odun almağa getdi.* Eləcə də Xətəinin “Yusif və Züleyxa”sında: *Züleyxa aydur: Mən mal alub neylərəm, Tacir olam, ya ulusu toylaram.*

Bu feilin üçüncü mənası – “qarət etmək, capıb-talamaq” mənasına “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinir. *Kafir aydur: Qazanın qapular Dərvənd ağzında on bin qoyunu vardır. Şol qoyunları dəxi alsaq, gətürsək, Qazan ulu heyf edərdük, - dedi.* Eləcə də “Dastani-Əhməd Hərami”də: *Kilidin açalum, malun alalum, cəhandə biz ana bir iş qılalum.*

Nəhayət, dördüncü – məcazi mənada “başə vurmaq, yerinə yetirmək” kimi də işləndiyini görürük: *Mən bu gün qonur ata qaqaram, üç günlük yolu bir gündə alaram (KDQ). Vərqa dünü günü gedür, yolu alur (YMG).*

“Kitabi-Dədə Qorqud”da və başqa orta əsr abidələrimizdə *yığlamaq* şəklində çox maraqlı bir feilə rast gəlirik. Bu feilin tarixən leksik-semantik inkişafı Azərbaycan dilində iki başqa feilin təşəkkül tapmasına gətirib

¹ Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. I, Ankara, 1991, s.458, s.83

çıxarmışdır. *Yığlamaq* sözünün fonetik qışasının modernləşməsi müasir dilimizə *ağlamaq*, həmin fonetik qışanın daxili ixtisarı isə *yığmaq* feilərini vermişdir. Maraqlıdır ki, abidələrdə *yığlamaq* variantı hələ orta əsrlərdə bu feilin “ağlamaq” və “yığmaq” omonim mənalarının mövcud olduğunu göstərir. Məsələn, *yığlamaq* - “ağlamaq” mənasında:

Könli zari yığlayu evə gəldi. Yaralu Yəqub yığlayu anda baqar (ƏQY). *Zülfü gəməzən hicrindən gəh tulğayub, gəh yığlayub, Gecələr irür mana purtab dil, pürxar göz* (Kışvəri). *Tanrı bilür ki, yığləməzəm mən özüm için...Anun fəraqında yığar* (NŞ). *Yığlar anub atasın. Yığlamaq için məzari-xəlvət* (MVG). *Yığlamaq* – “yığmaq, toplamaq, cəmləmək” mənasında:

Dəlim mal yığladılar andə olar, hesabı yoq qumaşü simü zərlər (DƏH)

II fəslin dördüncü yarım fəsli “**Kitabi-Dədə Qorqud**”dakı feili frazeologizmlər və onların üslubi-poetik imkanları” adlanır.

Böyük abidənin linqvistikası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri onun poetikasıdır. Dilçilik elmi dastanın poetik xüsusiyyətlərinin, onda təzahür edən üslubi kateqoriyaların öyrənilməsində maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, müasir dilçilikdə üslubi kateqoriyalar sinonimlik, frazeologiya, bədiilik və obrazlılıq kimi üç qrupa bölünür¹ Burada frazeologiya həm sinonimliyin, həm də bədiilik və obrazlılığın yaradılmasında ən fəal iştirak edən kateqoriya kimi fərqlənir.

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un frazeoloji sistemi hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar dastanın sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidləri və idiomatik ifadələri haqqında qısa şəkildə məlumat verərək problem üzərindən daha çox sükutla keçmişlər. Halbuki hər şeydən əvvəl “Kitabi-Dədə Qorqud” bədii abidə olduğu üçün, şübhəsiz, onun dilində bütöv material bədiiliyə xidmət edir, bədii üslubi rəng daşıyır²

Müşahidələr göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz dövrü üçün frazeoloji vahid hesab edilə biləcək söz birləşmələri heç də az deyildir. *Yağı basıldı, düşmən sındı* (KDQ,92) ifadəsinə baxaq. İlk baxışda adama elə gəlir ki, burada düşmən *sındı* komponentindəki *sınmaq* feili Dədə Qorqud dövründə “məğlub olmaq” mənasında işlənmişdir. Halbuki dastanın özündəki faktlar bunu inkar edir: həmin feil “Kitabi-Dədə Qorqud”da elə bugünkü mənada (“xarab olmaq”, “dağılıb sıradan çıxmaq”)

¹ Cabbarov Xasay. Səntkar, söz, üslub. Bakı: Azərənəşr, 1992

² Yenə orada.

daha çox yer tutur. Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə həmin feili bugünkü azərbaycanlı olduğu şəkildə adekvat qavrayır: Sağ oylığı qayaya toqındı, *sındı* (KDQ,105). Görklüm atdın düşdüm, ayağım *sındı* (KDQ,106). Meydan yüzində qardaşın Qiyan Selçik *ödi sındı* (“ödü xarab oldu, dağıldı” – S.Ə.), can verdi (KDQ,100).

Düşmən sındı ifadəsində isə *sınmaq* yalnız ifadənin tərkibində *yağı basıldı* komponenti ilə paralellik yaradır və onunla birlikdə frazeoloji vahid kimi çıxış edir.

Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərlə bağlı müşahidə olunan struktur faktlarının əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə “Kitabi-Dədə Qorqud”da da özünü göstərir. Belə ki, məsələn, bəzi frazeoloji vahidlərin tərkibində iki obyekt qarşılaşdırılır və müqayisə edilir. Belə müqayisə sabitləşib artıq həmin vahidin tərkib hissəsinə çevrilir¹

Gözüm döndü, könlüm getdi (KDQ, 92) *Əcəl aldı, yer gizlədi* (KDQ, 93) Təkur aydır: “Qızı gətürün verü, bu yigidi *gözüm gördü, könlüm sevdi*” (KDQ, 89). Başqa qrupdan olan frazeoloji vahidlər antonim səciyyəli sözlər vasitəsi ilə yaranır². Qız bir oxla Qanturalıyı atdı *şöylə kim, başında olan bit ayağına endi* (KDQ, 87). Bəzən eyni cümlə daxilində iki frazeoloji vahid sinonimlik yaradır: *Yağı basıldı, düşmən sındı* (KDQ,92). Qara-qara tağlardan *xəbər aşsa*, qanlı-qanlı sülardan *hənir keçə* (KDQ,89).

Frazeoloji vahidlər sistemində təşbeh, təşxis, metafor, epitet, simvol, metonimiya, mübaliğə və litota, antiteza və alleqoriyalar əsasında yaranan obrazlılığa aid külli miqdarda nümunələr vardır³

Ümumiyyətlə, dastanda təşbeh formasında frazeoloji ifadələrə sıx-sıx rast gəlmək mümkündür, məsələn, Buğa dizin şökdi, buynuzilə bir mərmər taçı yoğurdu, *penir kibi ditdi* (KDQ,87). Qazılıq qoca anı gördiginləyin *yel kibi yetdi, yeləm kibi yapışdı* (KDQ,94). Buynuzı *almas cida kibi* Qanturalının üzərinə sürdü (KDQ,88).

Ayıtdı kim, *yer kibi kərtiləyin, topraq kibi savrıləyin* (KDQ,90). *Bir bölük qaza şahin girmiş kibi kafərə at saldı* (KDQ,91) *Dəvə kibi kükrədi. Arslan kibi aıradı* (KDQ,76).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində işlədilən feili frazeologizmlərin daha geniş aspektdə tədqiqata cəlb edilməsi aktual olaraq qalır.

¹ Əliyev K.Y. Frazeologiya bədii təsvir vasitəsi kimi. Azərbaycan EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, № 2, 1991

² Əliyev K.Y. Frazeologiya bədii təsvir vasitəsi kimi. Azərbaycan EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, № 2, 1991, s.54

³ Cabbarov Xasay. Səntkar, söz, üslub. Bakı: Azərnaşr, 1992, s.96

II fəslin beşinci yarımfəslə “**Kitabi-Dədə Qorqud**”dakı **arxaik feillər yazılı mənbələrdə**” adlanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 ildən artıq yaşı olduğunu nəzərə alıqda bu eposun Orxon-Yenisey abidələri ilə eyni vaxtda yarandığı məlum olur. Sonrakı əsrlərdə dastanların dili üzərində müəyyən dəyişikliklərin aparıldığı faktını qəbul etsək belə, onun mətnində qeydə alınmış leksik vahidlərin əksəriyyətinin öz ibtidai forma və mənasını saxladığını heç kim inkar edə bilməz. Bunun ən bariz sübutu həmin sözlərin qədim türk yazılı abidələri ilə leksik-semantik səsleşməsi (identikliyi) sayıla bilər. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlədilmiş feillərin müasir Azərbaycan dilində bəzən hətta feil kimi deyil, isim kimi qalmış izlərinin müəyyənləşdirilməsi müasir Azərbaycan sözünün təşəkkül tarixini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Əski türk mənbələrində “aldatmaq, hiylə, kələk gəlmək” mənalığında işlədilmiş *aldamaq* feili “Kitabi-Dədə Qorqud”da və sonrakı abidələrdə *aldamaq//aldamak* şəklində öz əvvəlki mənasında qeydə alınmışdır. Məsələn:

Aldayuban ər tutmaq övrət işidir (KDQ). Biz aldayuban Yusifi səndən alduq (ƏQY). Felü fitnəqılalum aldayalum (SFYZ). Babamızı aldadı bir söz ilə... Aldıyalar yoldan azdurələr anı (MZYZ). Bən gəlincə bunları aldadı mal (YMGV). Necə al alma deyü aldaya alması ilə (QBD). Al ilə ala gözlərinə aldadı aldı könqlümü (Nəsimi). Aldayub bağladı Yusif belinə (XTYZ).

Bu feil müasir Azərbaycan dilinə *aldatmaq* şəklində gəlib çatmışdır. İzləri Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlinən *acımaq //acıqmaq* feili “Kitabi-Dədə Qorqud”da “acıqlanmaq, qəzəblənmək, hirsəlmək, qeyzlənmək, əsəbiləşmək” mənasında işlənmişdir:

Buğa acımışdı, kəndüyi bir yuca yerdən atdı.

Eləcə də “Vərqa və Gülşah”da: *Acuqub qamusı tışra gəldilər.*

Maraqlıdır ki, müasir dilimizdə bu feilin məna parçalanması baş vermiş və bununla bir feildən bir neçə feil meydana gəlmişdir: *acmaq (O artıq bərk acmışdı); acımaq (halına acımaq); acıqlanmaq (qəzəblənmək).*

Mənbələrdə “acımaq” mənasında *acıqmaq* varinatının da işləndiyini görürük: *Mərə Çoban, qarnunq acıxmamış, gözünq də qararmamışkən bu ağacı qoparı gör... Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdur kim, sən kafiri basarsan, dəxi qarnun acıxar, mən sanqa bu ağacla yemək bişürürüm, - dedi (KDQ).*

Müasir Azərbaycan dilində yalnız xoruzun səs çıxarması kimi başa düşülən *banlamaq* feili yazılı mənbələrdə daha geniş mənada “səsləmək, uca səsle çağırmaq, azan çəkmək, azan vermək” kimi başa düşülür.

Məsələn: *Minarədən banqlayandan fəqih görklü... Saqalı uzun tat əri banqladıqda... Banq banqlatdılar...Yol üzərində kafirünq Ayasofyası vardı, keşişlər banqlardı...Kəlisasın yixub yerinə məscid yapdum, banq banqlatdum* (KDQ).*Müəzzin ki, vaqtilə banqlaya* (Oğuz.).

Bu feil eyni şəkildə və eyni mənalarda İbn Mühənnanın və Əbu Həyyanın lüğətlərində də qeydə alınmışdır. Ona Tarama sözlüyündə də rast gəlirik.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da *təpmək*, sonrakı mənbələrdə həm də *dəpmək* şəklində qeydə alınmış feil “vurmaq, təpiklə vurmaq, sürmək, irəliləmək, hücum etmək, savaşımaq” mənalarında işlənmişdir: *Daş Oğuz bəgləri ilə Dəli Dondar sağdan təpdi...Qaraqünə oğlu Dəli Budaq soldan təpdi...Uruz kafirünq sağına at təpdi...Əyağı bar gəzin dəpdi yerə* (SFYZ).*Bunu dedi, dəpdi atın iləri* (YMGV). *Dəliyə dəpər de...Yüksək olma, dəpə-dəpə yerə endirələr...Gözsizi dəvə dəpsə, Sum ilə urdılar sanur* (Oğuz.). *Ayağın bar qətlə təpdi ol yerə* (XTYZ).

İbn Mühənnanın lüğətində bu feil “təpik atmaq, təpik vurmaq”, Mahmud Kaşğari “Divan”ında “təpikləmək, təpiklə vurmaq”, V.V.Radlovda “ayaqla vurmaq, təpik atmaq, tapdalamaq, təpik altına salmaq, ayaq altına salmaq, ayaqlarını yerə vurmaq” və s. mənalarında qeydə alınmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində *başına at təpmək* frazeologizminin tərkibində, müstəqil feil kimi isə *təpinmək* formasında işlənəkdədir. Feilin izləri *təpik* isminə də qalmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqlədikcə belə fenomenal faktların sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür.

Eposun dilində qeydə alınmış arxaik feilləri müasir dildə işlənmə səviyyəsinə görə üç qrupa bölmək olar:

1) İzləri tamamilə silinib getmiş (tam) arxaik feillər; 2) İzləri başqa nitq hissələrində bu və ya digər dərəcədə qalmış arxaik feillər 3)İzləri feil kimi qalmış, mənası tamamilə dəyişmiş arxaik feillər.

Qədim türk mənbələrində *ağmaq* - “qalxmaq, yüksəlmək” şəklində işlədilən söz olduğu fonetik variantda “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmişdir: Şahin pərvaza *ağdı*. Feilə həmin şəkildə başqa əlyazmalarda rast gəlinir. Məsələn, Əgər Zöhrə olub gögə *ağarsa* (DƏH). Tac urunlu taxtə *ağdı* Yusif nəbi Ol məzlumun minacatı gögə *ağdı* (ƏQY) Əlli yıl dəxi gərəkdür ol toğa, Yılduzı dəxi bu göglərə *ağa* (SFYZ) Fərəhdən cümlə üşşaqün fəğani göglərə *ağdı* (Nəsimi). İbn Mühənnanın lüğətində *ağmaq* - “yuxarı çıxmaq” şəklində təsbit olunmuşdur.

Əski türk mənbələrində bu feilin “qalxmaq, yüksəlmək, ucalmaq, çıxmaq” mənalarında işləndiyi Radlov, Budaqov, Nəcip və b. tərəfindən

qeydə alınmışdır.

Bəzən *ağmak* feilinə oxşar olan *akmak* fonetik tərkibinin eyni olduğu və guya ki, ikincinin birincinin məcazi variantı olaraq “meyil etmək, könül vermək” mənasında işləndiyini göstərirlər: Könlü andan artuğə *akmazdı* (SFYZ). Var ikən görüm, cəmalüm bakmadun, Bir zəman bəndən yana heç *akmadun* (MZYZ).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş feillərin bir qismi özündən sonrakı dövrlərdə yazılmış mətnlərdə də eyni şəkildə qeydə alınmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan dilində onların fonetik modifikasiyasına rast gəlirik. Belə feillərin mənası da cilalanmış və ilkin forma ilə əlaqəsini daha çox itirmişdir. Məsələn, qədim türk mənbələrində “səs-küylə ağlamaq, dil deyib ağlamaq, hönkür-hönkür ağlamaq, zar-zar ağlamaq, ucadan ağlamaq, nərildəmək (dəvə)” mənalarında qeydə alınmış (Kaşğari, Radlov, Tarama sözlüyü, Borovkov və b.) *bozlamak* feili “Kitabi-Dədə Qorqud”da “səs-küylə ağlamaq, ağlaşmaq, dil deyib ağlamaq, ucadan ağlamaq” ilə yanaşı, “bağırmaq, qışqırmaq”, “nəriləmək” mənalarında da işlədilmişdir: Qardaş Beyrək deyü ağlar, *bozlar*... Görüşdilər, *bozlaşdılar*... Ağlaşdılar, *bozlaşdılar*, anasının evinə gəldi... Aqça yüzlü qarıcıq olmuş anamı *bozlatmağıl*. İbn Mühənnə lüğətində: *bozlamak* – “dəvə kimi böyürmək, nəriləmək”.

Müasir Azərbaycan dilində bu feilin forması dəyişərək *bozarmaq* şəklini almış, mənaları saf-çürük edilərək, (*kiminsə üstünə bozarmaq* birləşməsinin tərkibində “bağırmaq, qışqırmaq, nəriləmək” mənalarına daha yaxın bir tərzdə işlədilməkdədir. Bu feilin izinə *boz adam* sabit söz birləşməsində də rast gəlirik.

Qatlanmaq feilinin izlərinə qədim abidələrdə rast gəlirik. Bu feil Orxon-Yenisey abidələrində “göstərmək”, “ruhdan düşmək”, “səbr etmək, dözmək” mənalarında işlənmişdir. “Qutadqu bilik”də və Mahmud Kaşğari “Divan”ında “mərdlik göstərmək”, “cəhd etmək, səy göstərmək”, “əldə etmək”, “çatmaq, yetmək”, “Kəlilə və Dimnə”nin XIV əsr tərcüməsində, Həmidinin (XV əsr) “Yusif və Züleyxa” poemasında, “Lüğəti-Nemətullah”da “səbr etmək, tab gətirmək, möhkəm durmaq, davam gətirmək, dözmək, cəhd göstərmək, təhəmmül göstərmək” mənalarında qeydə alınmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Beyrəgə qatı fəraq gəldi, *qatlanmadı*... *Qatlanmadı*, qırx incə qızı boynına aldı. Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında: Bu möhlətə sən *qatlanmağıl* derlər imdi. Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində: Züleyxa *qatlaşmadı* gəldi iləri... Züleyxa *qatlanmadı* vardı iləri... Bir saət *qatlanmadun*. Eləcə də: *Qatlanmaz* bu könlüm dilbərinün fəraqinə... Könül şişəsinə bax *qatlanamı* səngə, bəgüm.... Yar isdər isə yarasına *qatlana* kişi (QBD). *Qatlanmadı* bu

dərdə, zəif oldı qələmsəq (Nəsimi). Ey pəri, bir-iki gün *qatlan*.... Hər xanda kim dəhanın için pəstə saz demişəm, *Qatlanmaq*ub mən ağzına daş ilə çalmışam... Yar vəsli istər isən hicrə *qatlan*, Kişvəri (Kişvəri). Səbr eyləmədi bu dərdü dağə, *Qatlanmadı*, düşdi daşə-dağə (Füzuli).

Müasir Azərbaycan dilində *qatlanmaq* feili arxaik mənada yalnız həmin (yuxarıda göstərdiyimiz) ifadənin tərkibində işlənsə də, bu tamamilə dəyişilmiş mənada başqa məqamlarda da rast gəlinir, məsələn: Kiminsə qabağında *qatlanmaq* - “əyilmək, sınmaq, yaltaqlanmaq”.

II fəslin altıncı yarım fəslə **“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı arxaik feillər dialekt və şivələrdə**” adlanır.

Hər hansı bir qədim abidənin mətni müasir tədqiqatları iki istiqamətdə həyata keçirməyi şərtləndirir: 1) qədim sözü bərpa etmək; 2) qədim sözün bərpası üçün həmin sözün canlı dildə izlərini araşdırmaq.

Arxaizmlərə nisbətə belə formaların vaxtilə necə işlədildiyi isə bugünkü dialekt və şivələrlə müqayisədə dəqiqləşdirilə bilər. T.Hacıyevin yazdığı kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində müşahidə olunan sözlərin müəyyən qismi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılsa da, hazırda dialektlərimizdə canlı şəkildə qalır və yerli ünsiyyətdə istifadə olunur¹

“Kitabi-Dədə Qorqud” feillərinin də izini müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində axtarmaq öz bəhrəsini verir. “Qədim türk lüğəti”ndə “çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək” mənəsində işlənmiş *ağmaq* feili “Kitabi-Dədə qorqud”da özünə yer almışdır: *Şahin pərvazə ağdı*. Həmin feil Füzuli rayonu şivələrində işlənilir: *Qoyun dağə ağdı*. Bəzən *ağmaq olmaq* birləşməsinin tərkibində “qalxmaq” mənəsini bildirir: *Qoymaginən yük ağmağ olsun*. Eləcə də aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: Bozlamaq – böyürmək (dəvə), nəriləmək (QTL).

Cəbrayıl şivəsində *bozdamaq* feili dəvəyə, Bərdə şivəsində isə həm dəvəyə, həm də insana aid edilir. Füzuli rayonu şivələrində “çığıra-çığıra ağlamaq, zar-zar ağlamaq, hönkür-hönkür ağlamaq, oxşayıb ağlamaq, ağlaya-ağlaya səsləmək, bağırıb çığıрмаq, böyürmək (məcazi)” mənalarında işlənilir. Həmin leksik vahid Gəncə və Şəmkir, Şamaxı şivələrində “ucadan oxumaq, çalmaq” mənalarını da ifadə edir. *Qonaqlamaq* – qonaq qəbul etmək, qonaq etmək (QTL). Xanlar-xanı Xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin *qonaqlardı*. Xan dəxi Bəkili *qonaqladı* (KDQ).

Kəlbəcər rayonu şivələrində: Bir əlmədiz, bir yaxşı *qonaqlardım* sizi. Kəlbəcər və Zəngilan dialektlərində bu feildən düzələn *qonaqçı* “qonaq saxlayan adam” ismi də işlənilir: O kəttə bir yaxşı *qonaqçım* var.

¹ Hacıyev T. Dədəm Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı, YNE-Elm, 1999, s.183

Bəkidə bir yaxşı *qonaqçım* var.

İsmarlamak – tapşırmaq.

Oğlanı həkimlərə *ismarlayub* Dirsə xandan saqladılar (KDQ).

Kəlbəcər şivəsində eyni mənada işlənir. Tovuz, Kəlbəcər, Gədəbəy və Zaqatala şivələrində “sifariş göndərmək, xəbər göndərmək, xəbərdar etmək” mənalarını ifadə edir. Şəki dialektində *ismariş* göndərmək//*ismariş* yollamaq tərkiblərində sonuncu mənada izi qalmışdır. Məhz bu cür dialekt və şivə faktları “Kitabi-Dədə Qorqud” feillərinin bərpasında mühüm rol oynamışdır. Bu isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsinin məhz Azərbaycana bağlılığını bir daha sübut ed

Dissertasiyanın III fəslə **“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində mürəkkəb feillər**” adlanır və dörd yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillər, onların mənimsənilməsi**” adlanır.

”Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tarixi ilə bağlı bir çox görkəmli qorqudşünas alimlərin¹, habelə tarixçi tədqiqatçıların, demək olar ki, etiraz tanımayan orta qəyriyə görə, bu abidənin formalaşması tarixi islamıyyətdən daha öncəki dövrə gedib çıxır. Bu fakt isə, dolaylı şəkildə, dastan mətnlərində ərəb və fars alınmalarının daha sonrakı əsrlərə aid yazılı abidə və müəllif əsərləri ilə müqayisədə azsaylılığının səbəblərini açıqlamış olur. Digər tərəfdən, həmin alınmaların irəlində araşdırmaya cəlb ediləcək nümunələrdən də aydın şəkildə görünəcəyi kimi, əksər hallarda dini tematikanı əhatə etməsinin hansı amillə şərtləndiyini ortaya qoyur. Onu da qeyd etmək ki, tarixi mənbələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un formalaşmağa başladığı dövrdə dastan süjetlərinin gerçəkləşdiyi ərazilərdə atəşpərəstliyin mövcud olduğunu ortaya qoysa da, xalqımızın “mifoloji dünya modelinin ən ciddi şəkildə araşdırılması da bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bütöv bir dünya baxışı, mifik görüşlər sistemi kimi türk mifologiyasının özülünü və başlıca məzmununu məhz tanrıçılıq təşkil etmişdir”². Sözsüz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilindəki *“Həq yandıran çırağın yana tursun”* –

¹ Daha ətraflı bax: Ergin M. Dede Korkut kitabı. II İndeks-Gramer, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, 1963, 483 s.; Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» // Книга моего деда Коркута: Огузский героический эпос / Сост. [В. М. Жирмунский](#) и [А. Н. Кононов](#). - М.: Л., 1962.

<http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Korkut/framepril31.htm> ; Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974, 320 с.; Короглы Х.Г. Когда и кем написаны «Книга моего деда Коркуда (Китаб-и дадам Коркуд)?» // «Филологические науки», 1987, № 5, с. 35-37 və b.

² Məmmədov С.М. Türk mifoloji obrazlarının funksional-semantik xüsusiyyətləri, filol.elm.doktoru...dissert.avtoreferatı, Bakı, 2008, s.26-27

“*Haq* (Allah, Tanrı – S.Ə.) yandıran çırağın daim yansın!” (KDQ, 41, 138) ifadəsində atəşpərəstlik inancının rudiment izlərini axtarmaq yanlış deyil. Bununla belə, islamiyyətin bərqərar olmasından çox öncələr formalaşmağa başlayan bir eposun əsas ideoloji leytmotivini təkallahlılıq və Tanrıçılığın təşkil etməsi bu anlayışların qədim oğuzların əcdadları üçün çox yaxın olduğuna şübhə yeri qoymur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tanrıçılıq ideyasının ifadə üsullarının təhlilini aparmış C.Bəydili (Məmmədov), tam haqlı olaraq, qeyd edir ki, “türk din düşüncəsi tarixi boyunca bilinən ən əski anlayış” olan Tanrı / Tənri (qazax. *Teniri*, türkmən. *Tanri*, qırğız. *Tenir*, başqırd. *Tenre*, uyuğur. *Tenri*, özbək. *Tanqri*, altay. *Tenqri*, xakas. *Tiqir*, yakut. *Tanqara*) “prototürklərin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan bu anlayış” kimi “KDQ-də İslamiyyətdəki *Allah* mənasının da qarşılığı olaraq işlənmişdir: “Yazılıb- düzilib gögdən endi *Tənri* elmi Quran görklü” (D-6)¹.

Zənnimizcə, islami termin və prototermirlərin işləkliyinə rəğmən, bu dildən fərqli semantik sahələrə dair alınmaların çoxsaylı olmaması, dastanın formalaşmasının başa çatmasının islamiyyətin qəbulunun ikinci mərhələsi ilə, yəni ərəblərin dini azlıqlara tolerant münasibətinin azaldığı, məcburi (İslamı) qəbul direktivinin verildiyi *ənvətən* mərhələsinə qədər yekunlaşmışdır.

Heç şübhəsiz ki, dastanın formalaşma tarixinin ikinci mərhələdə yekunlaşması onun daha kütləvi ərəb və fars leksik interferensiyaları ilə yüklənməsini qaçılmaz edəcəkdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, orta əsrlər klassik ədəbiyyatımızda ərəb və fars mənşəli alınmaların çəkisinin müəyyən tarixi mərhələlərə görə paylaşıldığını diqqətdən qaçırmayan dilçi tədqiqatçılar, hətta, “XIII-XVI əsr yazılı abidələrimizə nəzər saldıqda diqqəti cəlb edən budur ki, bu abidələrin dilində ərəb-fars mənşəli sözlər, həmçinin ərəb-fars mənşəli izafət birləşmələri yox dərəcəsində” olduğunu, “yalnız XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Xətəinin divanına baxdığımız zaman artıq ərəb-fars mənşəli sözlərə və izafət birləşmələrinə ara-sıra təsadüf olunduğunu” vurğulayırlar². Məhz İslamın hakim mövqeyə qalxması və ərəb dilinin elm dili kimi nüfuz qazanması ilə türk dillərinə axın edən alınmaların orta əsrlərdəki çoxsaylılığı fonunda KDQ-dəki alluziya xarakterli lokal diqlossiya³ faktları, İslam termin və prototermirləri və az sayda

¹ Bəydili C. Tanrı, Tənri // “Dədə Qorqud” kitabı. Ensiklopedik lüğət., Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, s.316-318

² İsmayılova T. R. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Füzuli mərhələsi // Dilçilik İnstitutunun Əsərləri № 2. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, s.93

³ Yunan dilində *di* “iki”, *glossa* isə “dil” deməkdir. Diqlossiya eyni bir dilin çərçivəsində iki dilin və ya eyni bir dilin iki variantının müştərək şəkildə istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

kənar (qeyri-dini) semantikalı sözləri nəzərə almasaq, abidənin təmiz-saf türkcədə yazılması aydın görünəcək. Bu mənada dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində ərəb və fars mənşəli alınmaların rolunu dəyərləndirmiş G.B.Paşayevanın: “fikrimcə, ərəb istilası dövründə dilimizə məcburi şəkildə keçmiş alınmalar çoxluq təşkil edir. Məlumdur ki, milliyyətcə azərbaycanlı alim və yazıçılarımız məcburi şəkildə ərəbcə yazıb yaratmış, bir çox ərəb-fars mənşəli sözləri terminoloji qata daxil etmişlər” – fikri ilə razılaşmamaq çətindir¹

İstər dastan süjetlərində, istər dastan mətni boyu işlədilən müqəddəs “Qurani-Kərim” sitat və alluziyaları, istərsə də burada yer alan ayrı-ayrı əlaqəli ifadə, teonim və antroponimlər dastanın yazıya alınma dövründə oğuzların İslama etiqad etmələri faktına heç bir şübhə yeri qoymur.

Dastanın “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”nda yer alan aşağıdakı parçanı tərəddüdsüz olaraq, tipik kvazisitə nümünəsi kimi dəyərləndirə bilərik. Belə ki, burada orijinal mənbənin tam autentiklikdən kənar, təxmini iqtibası yer alır. Müqəddəs “Qurani-Kərim”dən kvazisitəti təcəssüm etdirən həmin parçanın mənbəyi ilə, yəni mübarək “İxlas” surəsi ilə müqayisəsinə nəzər salaq: *“Yucalardan yucasan, Kimsə bilməz necəsən, əziz tənri?! Anadan toğmadın, sən atadan olmadın, Kimsə rizqin yemədin Kimsəyə güc etmədin. Qamu yerdə əhədsən, allahu səmədsən! Adəmə sən tac urdun, Şeytana lənət qıldın* (KDQ,96)

KDQ dastanlarının dilində yer alan ərəb və fars mənşəli leksik vahidlərin statistik hesabını aparmış C.Öztelli abidədə, ümumilikdə, 559 sözügedən mənşəli leksik vahidin işlədildiyini təsbit etmişdir². Gözlənilməli kimi, ərəb-fars mənşəli alınmalar arasında ən yüksək işlənmə tezliyini “Allah” sözü nümayiş etdirmişdir. Belə ki, K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov və başqalarının KDQ mətnləri ilə bağlı apardığı leksik-statistik təhlil nəticəsində bu teonimin ən fərqli söz-forama və qəliblər çərçivəsində 61 dəfə təkrarlandığını ortaya qoymuşdur. KDQ dilində fars mənşəli leksika” mövzulu namizədlük dissertasiyasının müəllifi E.Piriyev abidə mətnlərində 194 fars mənşəli sözün yer aldığını qeyd etmişdir³. KDQ mətnlərində yer

Bilinqvizm və ya polilingvizmdən fərqli olaraq, diqlossiya sosiolingvistik fenomendir (<http://tapemark.narod.ru/les/136c.html>)

¹ Paşayeva G.B. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminlərin rolu // Dilçilik İnstitutunun Əsərləri № 2. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012; s.163

² Nərimanoğlu (Vəliyev) K.V. Leksika // “Dədə Qorqud” kitabı. Ensiklopedik lüğət., Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 368 s.

³ Пириев Э.Р. Персидские слова в языке "Книги моего деда Коркуда" : (Ист. сравнит. исслед.) : автореферат диссертации ... кандидата филологических наук, Баку: Азерб. государственный университет им. С. М. Кирова, 1989, 26 с.

alan fars mənşəli leksik vahidlərə gəlincə, ilk olaraq onu qeyd etməliyik ki, onları ərəb alınmalarından təcrid edilmiş vəziyyətdə araşdırmaq olmaz. Belə ki, bir çox halda bu iki mənşəli alınmaların mənimsənilmə trayektoriyalarının üst-üstə düşməsi, bir dilin digər dildən leksik vahidlər üçün tranzit-dil funksiyasını icra etməsi araşdırma zamanı əlaqəlilik prinsipindən çıxış etməyi vacib edir. S.Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi, “ərəb və fars dillərindən dilimizə söz keçməsi dövrü müəyyən müddət paralel olduğu və ərəb dili eyni zamanda fars dilinə də öz təsirini göstərdiyi üçün, bu dillərdən gələn sözlər, köklər və şəkilçilərin, bəzən də sözlərin birləşməsi vasitəsilə dilimizdə *ərəb və fars sözləri* kimi sabitləşmişdir”¹. Lakin ərəb və fars mənşəli KDQ leksikasının araşdırılması işinin ortaq zəminə söykənməsinə baxmayaraq, bu fərqli mənşəli alınmalar arasında mühüm fərqlərin mövcudluğu da diqqətdən qaçmamalıdır. KDQ-da yer alan ərəb alınmalarından fərqli olaraq, fars mənşəli leksikanın istifadəsini sadəcə İslam amili ilə əlaqələndirmək doğru olmazdı. Ərəblərdən fərqli olaraq, farslar qədim türklərin yayıldığı coğrafi areallarda qonşuluq mövqeyində yerləşirdilər. Digər tərəfdən, bəzi ərəb mənşəli leksik vahidlərin iki imlalı – paralel şəkildə mənimsənilməsi faktı da fars dilinin tranzit dil kimi mühüm funksiyasını ortaya qoyur.

KDQ dastanlarının fərqli boylarında eyni ərəb alınmasının orijinal və fars transkripsiyasına uyğun şəkildə mənimsənilmiş variantı işlədilmişdir.

Qada variantında: *Qadası* yetmiş qavat oğlu qavat, Qayda dön buradan! –dedi (KDQ, 108)! Qadir sənün alnuna *qada* yazsun, çoban!» - dedi (KDQ, 45). Birinci halda “*qadası yetmiş*” ifadəsi (*qada*) sözünün zamanlama ilə bağlı müəyyən konnotativ imkanlarına istinadən², “*əcəli, sonu (faciəli sonluğu) çatmış*” anlamına uyğun gəlir, ikinci iqtibasda isə ərəb alınmasının “*bəla*” mənasını əks etdirdiyini görürük.

Birinci nümunədə “başına qəza gəlmək” feili frazeoloji birləşməsi “başına bəla, müsibət gəlmək” anlamını əks etdirir, ikinci iqtibasda da *qəza* sözü “fəlakət, bəla” anlamını ifadə edir.

Qəza ~ *qada* müvaziliyinə bu kimi halları alınma prosesində paralel şəkildə mənimsənilən leksik vahidlərin “təkrar motivləndirməsi”nin nəticəsi statusunda dəyərləndirmiş Y.S.Maslovun³ mövqeyindən yanaşsaq, burada dilin

¹ Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili, Leksika, II hissə, Bakı: Maarif, 1982, s.49

² [qada] sözü ərəb dilində “hökm, məhkəmə hökmü” mənası ilə yanaşı, “tale, qədər” anlamını da ehtiva edir. (Белкин В.М. Арабско - русский словарь, М.: «Русский язык», 1986, с.394)

³ Маслов Ю. С. Введение в языкознание: Учеб. для филол. спец. вузов., 2-е изд., перераб. и доп., М.: Высш. шк.,1987, с. 115

qənaət prinsipinin işə düşdüyünü yaqınlaşdıririk. Belə ki, dil sistemi daxili nizamına uyğun olaraq, mövcud paralel varaiantları müvafiq semantik-funksional sferalar üzrə paylaşdırmaqla, adekvat fərqləndirmə gerçəkləşdirmişdir.

III fəslin ikinci yarımfəsli “**Kitabi-Dədə Qorqud**”dakı **ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillərin leksik interferensiyası**” adlanır.

KDQ dastanlarının dilindəki ərəb və fars alınmalarına leksik interferensiya nəzəriyyəsi aspektindən nəzər saldıqda, burada iki mərhələnin fərqləndirilməli olduğunu qeyd etməliyik.

KDQ dastanlarının lüğət tərkibinin mənşəcə müqayisəli təhlili burada real dil əlaqələrindən başqa, idiolekt amilinin də sonuncu rol oynamadığını düşünməyə əsas verir. Belə ki, dastanda əks olunan və yenicə qəbul edilmiş dini təriqətə dair termin, prototermi və s. əlaqəli anlayışlardan başqa, bəzi qeyri-işlək leksik vahidlərin istifadə olunması, məhz idiolekt amili ilə izah edilə bilər. Konkret olaraq, dastanın saf-təmiz türkcəsi fonunda *kömək istəmək*, *yardım diləmək* ifadələrinin semantik mövqeyində *mədəd demək* ifadəsinin işlədilməsi və daha sonralar bu feilin dildə sabitləşmədən kənarlaşması onun müvəqqəti nitq interferensiyası faktı olmasına dəlalət edir: Oğuzun bir yaxşı yigidi ancaq ... yürüyəyim, *mədəd deyəyim* – dedi. (KDQ, 53). Müqayisə et, müasir mətnə: Tacir fikirləşdi: Oğuzun yaxşı igidlərindəndir, gedim *kömək istəyim* (KDQ, 151).

Dastanın dilindəki türk mənşəli feillər arasında zamanla ərəb və fars analoqları tərəfindən tamamilə “sıxışdırılıb” ədəbi dildən çıxarılmış vahidlər də az deyil. Məsələn, buna ən parlaq örnək kimi “*yağmalamaq*” feilini qeyd etmək olar. Bəglər, Qazanın tölə-tölə şahbaz atlarını binmişüz, altun-aqçasını *yağmalamışuz*, qırq yigidlən oğlu Uruzı tutsaq etmişüz (KDQ, 43); Üç oq, Boz oq yığnaq olsa, Qazan evin *yağmaladardı*. Qazan gerü evin *yağmalatdı*. Əmma Taş oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç oğuz *yağmaladı* (KDQ,125) və s. Dastan mətnində müxtəlif söz-formaların tərkibində 27 dəfə təkrarlanan “*yağmalamaq*” feili¹, eləcə də “*yağma*” ismi Nəsimi və Füzuli dövründə öz işləkliyini qoruya bilmişdir: Könlümü *yəğmaladı* şol alı çox, Şol qızılgül, rəngi gülgün, alı çox.. (Nəsimi)²; Nə *yəğmaçı* moğolçindir gözün, yarəb ki, dövründə Yayılmışdır yasağından yedi iqlimə *yəğması* (Nəsimi)³.

KDQ dastanlarının statistik təhlilinə istinadən tam dəqiqliklə abidə

¹ Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Pines V.Ə., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. «Kitabi-Dədə Qorqud»un statistik təhlili: İlk nəticələr, Bakı: Elm, 1999, s.39-40

² Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild, Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, s.266

³Yenə orada: s.52

mətnində “*qarət etmək*” və ya “*qarət*” sözlərinin işlənmədiyini söyləyə bilərik¹.

Bu mənada, KDQ dastanlarının dilində yer alan ərəb və fars mənşəli sözləri, o cümlədən feilləri iki qrup çərçivəsində nəzərdən keçirmək olar:

1) yeni anlayış və realiləri ifadə edən ərəb və fars mənşəli sözlər: *namaz, namaz növləri*: (“*hacət*”, “*vacib*” (*fərz*) “*cümə*”), *minarə, kafər (kafir), müsəlman, şəhid, qazi (ğazi), qiyamət, kəfən* və.s. *Minarədə* banlayanda fəqih görkli ; Qazan aydır: «*Mərə kafərlər*, bu ərəbəyi beşigim sandım (KDQ, 116).

Bu sırada yeni anlayış ifadə edən *namaz qılmaq, şəhid olmaq, tövbə eləmək, behişt olmaq, qurban olmaq, həlal eyləmək, qurban olmaq* feillərini də qeyd etmək olar: Məhəmmədin sağ yanında *namaz qılan* Əbubəkr Siddiq Görkli (KDQ, 32)

2) mövcud anlayışların ifadəsi üçün istifadə edilən ərəb və fars mənşəli sözlər: *əql, comərd, namərd, bəzirgan, nikah*, məqsud (məqsəd), cəng, meydan, məsləhət və s. Beyrəyin babası Baybörə bəg dəxi *bazır-ganları* qağırdı (KDQ,58) və s. O cümlədən, bu qrup alınmalar arasında çox sayda feillər də yer alır: *cəm olmaq, hasil olmaq, əmr eləmək, əqli getmək, möhtac etmək, aman vermək, dəstur vermək, eyb olmaq, yesir etmək, məst olmaq, azad olmaq* və s.: Yarar qocaların yanına *cəm elədi* (KDQ, 94) və s.

III fəslin üçüncü yarım fəslə “**“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu yarım fəsil də özlüyündə 2 bəndə ayrılır: 1) “**Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillərin spesifik fonetik xüsusiyyətləri**”; 2) “**Kitabi-Dədə Qorqud”dakı ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillərin struktur xüsusiyyətləri**”.

Bəzi ərəb alınmaları orijinal səslənişə tam adekvatlığı qoruyub saxlamağa müvəffəq olduğu halda, bəzi ərəb komponentli feillərin fərqli tələffüzə malik olduğunu təsbit etmək mümkündür. Bir qisim hallarda isə alınma sözlərin orijinala adekvatlığı zamanla dəyişikliyə məruz qalmış olur. Bu baxımdan aşağıdakı bölgünün aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

1) orijinal imla və tələffüzü daha çox qoruyan ərəb alınmalı mürəkkəb feillər: a) imlası günümüzədək mühafizə edilənlər: *həll etmək, əmr etmək, xəbər vermək, ibrət almaq*; b) imlasında və tələffüzündə müəyyən dəyişikliyə məruz qalanlar: *əqli getmək, əqli şaşmaq*. KDQ-dakı variantda

¹ Bax: Vəliyeva K.A., Mahmudova M.Ə., Pines V.Ə., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. «Kitabi-Dədə Qorqud»un statistik təhlili: İlk nəticələr, Bakı: Elm, 1999

orijinala adekvatlıq zamanla aradan qalxmışdır: *ağlı* getmək, *ağlı* çaşmaq.

2) orijinal imla və tələffüzdən fərqlənən ərəb alınmalı mürəkkəb feillər. Bu qrup mürəkkəb feillər rəngarənglik nümayiş etdirir.

Dastanda işlədilən *zərb eyləmək*, *zərb etmək*, *zərb urmaq* mürəkkəb feillərinin tərkibində yer alan *zərb* “zərbə” ərəb mənşəli söz orijinalda (*darb*) transkripsiyasına malikdir: Üçüncüdə kəndüyə *zərb eylədi*, qanı toldı (KDQ,39).

Müasir Azərbaycan dilində “*həyat vermək*, *can vermək*, *yaşatmaq*” mənalarını ifadə edən *ömrü vermək* feili ilə yanaşı, eyni alınmanın iştirakı ilə yaranmış *ömrü uzanmaq*, *ömrü vəfa etməmək*, *ömrü keçirmək*¹ mürəkkəb feil və feili frazeoloji birləşmələri də vardır ki, onların bəzilərində qısa saitin iştirak etdiyini, bəzilərində isə reduksiyaya uğradığını görürük.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilindəki ərəb və fars mənşəli alınma leksikanın fonetik adaptasiyası zamanı daha əsaslı dəyişmələrin müşahidə edilməsi bu üç dilin fonetik sisteminin yetərincə fərqli artikulyasiyaya malik olmasından qaynaqlanır.

Ərəb dilinin orfoepiya prinsiplərinə görə, (y) “yəun”dan əvvəl gələn fəthə (yəni (ə) səsi) (e)-ləşir. Məhz bu səbəbdəndir ki, Azərbaycan ədəbi dilində “1. Utanılacaq şey, utanmağa səbəb olan hal; ar, biabırçılıq.; 2. Qüsurlu, nöqsanlı, çatışmazlıq”² mənalarının ifadəsi üçün həm orfoepik prinsiplərə uyğun gələn *eyib*, həm də transliterasiyanı əsas götürən *ayıb* variantının müvazi işləkliyi müşahidə edilir.

Müqayisə üçün deyək ki, müasir türk dilində “eynləşməmiş” varianta daha çox üstünlük verilir: *ayıp olmak*³

Ərəb dilində emfatik samitlərdən sonra incə saitlərin işlənməsi qeyri-mümkün olduğu halda, həmin səslərin yer aldığı sözlərin türk dilləri tərəfindən mənimsənilməsi zamanı fərqli mənzərəni müşahidə etmək mümkündür. Maraqlıdır ki, hətta bəzi hallarda yazı və tələffüz normalarının sabitləşməməsi eyni sözün iki fərqli (emfatik samitin təsiri ilə qalınlaşmış və təsirdən kənarda qalmış) variantlarının dastana yol açmasına rəvac vermişdir. Məsələn, emfatik samit olan (d) ض özündən sonra mütləq şəkildə “qalınlaşma” tələb etdiyi halda, (*qadab*) sözünün KDQ-dakı və müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki işlək variantlarında bunun əksini müşahidə edirik. Belə ki, daha öncə haqqında bəhs etdiyimiz d > z səs əvəzlənməsinin təsiri ilə “qəzəb” şəklinə düşən alınma söz dastanda

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı: Şərq - Qərb, 2012, s.552-553

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə, I cild, Bakı: Şərq - Qərb, 2006, s.178-179

³ Турецко - русский словарь (авторы: А.Н.Баскаков, Н.П.Голубева и др.), М.: «Русский язык», 1977,с.81

həm *qəzab*, həm də *qəzəb* variantında işləklilik nümayiş etdirir. Hər iki variantda bu ərəb alınması həmin dilin daşıyıcısı üçün, demək olar ki, tamamən “tanınmazlaşmışdır”: Bayandır xan səni çağıra, sana qəti *qəzab eyləyə* (KDQ, 37); Qatı *qəzəb edərəm* şimdi sana! – dedi (KDQ,35).

KDQ mətnindəki ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillərlə bağlı diqqəti çəkən bir məqam da bəzi hallarda abidə mətnindəki formanın arxaikləşməsi ilə bağlıdır. Belə ki, fərqli fonetik cild və fərqli köməkçi feil əhatəsində KDQ-da dəfələrlə təkrarlanan *qəzab eləmək/ qəzəb etmək, qəzab olmaq* mürəkkəb feilləri müasir dilimiz üçün həmin qəlibdə arxaikləşmişdir.- Bayandır xanın qatında sana *qəzab ola* (KDQ, 37). Bayandır xan səni çağıra, sana qatı *qəzəb eyləyə* (KDQ,37). Qatı *qəzəb edərəm* şimdi sana! (KDQ, 35). Hal-hazırda bu alınma komponentin düzəltmə feil tərkibində işlək variantı mövcuddur: *qəzəblənmək*. Əkisinə, dastan mətnində düzəltmə feil tərkibindəki *ədəb* sözü (*ədəblənmək*)¹ müasir dilimizdə mürəkkəb feil komponenti kimi daha işləkdir (*ədəbli olmaq*). Müqayisə et: Bu otağın üzərinə varmağa *ədəbləndi* (KDQ,54).

Azərbaycan dilinin qoşahecalı “əsli feillərinin” struktur-semantik təhlilini aparmış Q.Bağirov bir çox halda “qoşahecalı sadə feil anlayışı altında” ilkin kök və şəkilçiyə parçalana bilməyən, “hətta, hissələrə ayrıldıqda belə müasir dildə müstəqil şəkildə işləmə bilməyən”, “*tərkibində müxtəlif növ şəkilçilərin, xüsusilə növ şəkilçilərinin*” (kursiv bizimdir. – S.Ə.) işləndiyi, “bugünkü halda qaynayıb-qarımış və vahid bir hal, hərəkət ifadə edən birlikmiş sözlər şəklini almış” feillərin nəzərdə tutulduğunu vurğulamışdır².

Dissertasiyanın III fəslinin dördüncü yarım fəsləli “**Kitabi-Dədə Qorqud**”dakı ərəb və fars komponentli feili frazeoloji vahidlər” adlanır.

KDQ dastanlarının leksik plastını araşdırmış K.Nərimanoğlu qeyd edir ki, “KDQ leksikasında da metaforik deyim tərz, fərdi poetik deyim üslubu, ifadə özünəməxsusluğu, milli-etnik ekspressivlik, münasibət biheviorizmi frazeoloji vahidlərin yaranmasının əsas motivləridir”. Dilçi dastan mətnində çoxsaylı frazeoloji vahidlərin yer aldığını qeyd edərək “əsas növlərinin örnəklərini nəzərdən keçirmişdir”: *ava binmək, av çıxartmaq, aqın vermək, sağraq sürmək, dırmaq yüzə çalmaq, ağ çıxarıb qara geymək, ala yorğan altında söyləşmək*³. Diqqətimizi çəkən məqam həmin ifadələr arasında ərəb və fars komponentli

¹ Bu sözün mənə yükünün arxaikləşməsi məsələsi irəlində geniş təhlil ediləcək.

² Bağirov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, Maarif, 1971, s.36

³ Nərimanoğlu (Vəliyev) K.V. Leksika // “Dədə Qorqud” kitabı. Ensiklopedik lüğət., Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004

vahidlərin də əks olunmasıdır: *əleyk* almaq, *canı* seyranda olmaq və s.¹

Onu da qeyd edək ki, KDQ mətnindəki feili frazeoloji birləşmələr sırasında alınma komponentli ifadələr say etibarilə türk mənşəli frazeologizmlərdən azlıq təşkil etsə də, həm semantik özəlliklərinə, həm də derivativ potensialına görə böyük maraq doğurur. KDQ-nın dilində feili frazeoloji birləşmələr” mövzulu araşdırmasında S.Cəlilova “yazıya alınma tarixi İslamın gəlişi ilə yaxın vaxta düşdüyündən dastanda *İslamla bağlı frazeoloji vahidlərin*” (məsələn: *Allaha sığınmaq, Allah saxlamaq, salavat gətirmək, qiyamət qopmaq* və s.) yer aldığına diqqət çəkməklə yanaşı, qeyri-İslami frazeoloji leksikanın da işləndiyini qeyd etmişdir: *qəhər gəlmək, eybini açmaq, feilini açmaq, qeyrətə gəlmək, adam salmaq, eşqi gəlmək* və s.” (kursiv bizimidir. – S.Ə.)².

İlk olaraq onu deyək ki, KDQ mətnlərində yer alan ərəb və fars alınma komponentli feili frazeologizmləri şərti olaraq iki semantik qrup çərçivəsində nəzərdən keçirmək mümkündür: 1) İslama aid doqma, inanc və anlayışları əks etdirən alınma komponentli feili frazeologizmlər; 2) İslama aid olmayan, gündəlik həyat vərdisləri və ya xalqın adət-ənənəsi, yaşam tərzilə bağlı olan alınma komponentli feili frazeologizmlər.

Birinci bölgü çərçivəsində iki yarımqrupun fərqləndirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik: a) teonimik obrazın yer aldığı İslama aid doqma, inanc və anlayışları əks etdirən alınma komponentli feili frazeologizmlər; b) teonimik obrazın yer almadığı İslama aid doqma, inanc və anlayışları əks etdirən alınma komponentli feili frazeologizmlər. Birinci yarımqrupda dominant semantik komponent, heç şübhəsiz ki, ərəb dilindən alınma olan teonim, yəni Tanrının ərəbcə adı olan “Allah” sözüdür. Məsələn, *Allah saxlasın, Allaha sığınmaq, Allah-təala qarğamaq* və s:

Andan dəxi sizi, xanım, *Allah saqlasun* (KDQ,33); Dövlətsiz şərrindən Allah saqlasun, xanım, sizi!; “Oğlı-qızı olmıyanı *Allah-təala qarğayıbdır*, biz dəxi qarğarız, bəllü bilsün» -demiş idi (KDQ,34); Oğulda ortacım yoq, qardaşda qədərım yoq! *Allah-təala məni qarğayıbdır* (KDQ,52); Üç günə varmasun, *Allah sevindirsin* sizi (KDQ,62).

Teonimik obrazın yer almadığı İslama aid doqma, inanc və anlayışları əks etdirən alınma komponentli feili frazeologizmlər arasında istər KDQ mətni kontekstində, istərsə də müasir Azərbaycan dilində “*ən əziz*,

¹ Nərimanoğlu (Vəliyev) K.V. Leksika // “Dədə Qorqud” kitabı. Ensiklopedik lüğət., Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004

² Cəlilova S. “Kitabi- Dədə Qorqud”un dilində feili frazeoloji birləşmələr” (s.81-87) // Tədqiqlər, 2000, № 3, c.81-87

*ən müqəddəs bir şey uğrunda fəda olmaq, həlak olmaq, canını qoymaq*¹ mənasını ifadə edən *qurban olmaq* feili frazeoloji birləşməsini qeyd etmək olar: Qara başım *qurban olsun*, qurdım sana! (KDQ,45) və s.

İslama aid olmayan, gündəlik həyat vərdisləri və ya xalqın adət-ənənəsi, yaşam biçimi ilə bağlı olan alınma komponentli feili frazeologizmlər arasında *fikr eyelmək, and içmək, əleyk almaq, eşqi gəlmək, əqli getmək, nida eyelmək, rast gəlmək, pəncyək çıxarmaq, adam salmaq* və s. kimi ifadələri qeyd edə bilərik. Məsələn: Oğlan *fikr eyelədi*, aydır: «Bir tama dirək ururlar, ol tama tayaq olur. Bən bunun alınma niyə tayaq olurbəntuturbən» -dedi (KDQ,28).

Onu da qeyd edək ki, dastan mətnində yer alan fars alınmalı frazeoloji vahidlərin bir çoxu tam və ya qismən arxaikləşməyə məruz qalmışdır. Biz onların ətraflı təhlilinə araşdırmanın digər bölümündə daha geniş yer ayırmışıq.

Dissertasiyanın IV fəslə “**Kitabi-Dədə Qorqud**”dakı ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanır və “**Kitabi-Dədə Qorqud**”dakı ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillərin semantik xüsusiyyətləri” adlı bir yarım fəsildən ibarətdir ki, o da özlüyündə iki bölməni əhatə edir: 1) Müasir Azərbaycan dilində işləkliyini qoruyub saxlamış ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillər; 2) Müasir Azərbaycan dilində işləkliyini tam və ya qismən itirmiş ərəb və fars komponentli mürəkkəb feillər.

KDQ dastanlarındakı ərəb, fars mənşəli düzəltmə və alınma komponentli mürəkkəb feillərin semantik planda təhlili onların müasir Azərbaycan və digər oğuz qrupu türk dillərinə nəzərən mənə-semantik mühafizəkarlığı və ya dəyişimini izləməyi labüd edir. Bu mənada həmin feilləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur:

1. KDQ-da yer alan və müasir Azərbaycan dilində² işləkliyini qoruyub saxlamış alınma feillər

Bu bölgü çərçivəsində iki yarımqrupu fərqləndirmək mümkündür: a) KDQ-da yer alan və müasir Azərbaycan dilində eyni semantik yük çərçivəsində işləkliyini davam etdirən feillər; b) KDQ-da işlənən, lakin müasir Azərbaycan dilində az və ya çox dərəcədə fərqli semantik yükə malik olan feillər.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı: Şərq - Qərb, 2012, s.213-214

² Araşdırmada digər oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisələrə yer verilsə də, əsas qarşılaşdırma platformu kimi KDQ mətnləri və müasir Azərbaycan ədəbi dili götürülür.

2. KDQ-da yer alan, lakin müasir Azərbaycan dilində işləkliyi tam və ya qismən itirmiş alınma feillər

Bu bölgüyə KDQ-da əks olunan, lakin ötən çoxəsrlik zaman kəsiyi ərzində arxaikləşərək ədəbi dildə işləkliyi itirən və dialektlərdə istifadə olunan, bir çox hallarda isə dialektlərdə belə müşahidə edilməyən feillər daxildir.

KDQ dastanlarının dilindəki alınma komponentli mürəkkəb quruluşlu feillərin arxaikləşməsi üç planda baş verir: a) birinci halda, alınma sözün özünün Azərbaycan ədəbi dilində aktiv işləkliyi itirməsi ilə (məsələn: *təfərrüc* etmək); 2) KDQ-dakı alınma komponentli mürəkkəb feilin ikinci komponenti olan türk mənşəli feilin ədəbi dil üçün arxaikləşməsi ilə (məsələn : *dua qılmaq* ə dəbi dil üçün arxaikləşdiyi halda, *dua etmək* işləkliyi davam etdirməkdir); 3) alınma komponent və türk mənşəli köməkçi sözün hər ikisinin ayrı-ayrılıqda ədəbi dildəki işləliyi fonunda onların birgə kombinasiyasının arxaikləşməsilə (məsələn: *mədəd demək* “kömək istəmək, yardım diləmək” və s.)

KDQ-dakı ərəb və fars komponentli feillər arasında müasir Azərbaycan dilində işləkliyi davam etdirən çox sayda feil vardır. Bunlara misal olaraq ərəb mənşəli komponentlərin yer aldığı *əmr etmək, and içmək, möhtac etmək, qəbul olmaq, məsləhət görmək, həvalə etmək, həbsə salmaq, asi olmaq* və s. bu kimi vahidləri, eləcə də fars mənşəli komponentin işləndiyi *azad olmaq, xoş gəlmək, behişt olmaq, fəryad etmək, rast gəlmək, kar eləmək* və s. kimi vahidləri qeyd etmək mümkündür.

KDQ dastanlarında yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirən və günümüzədək işləkliyi sürdürən ərəb, fars komponentli feillərin bəzisinin digər yazılı abidə və klassik ədəbiyyat nümunələrindəki semantik tutumu ilə müqayisəli təhlili də xüsusi maraq doğurur.

KDQ dastanlarının dilində yer alan ərəb alınma tərkibli mürəkkəb feillər arasında İslam kanonları ilə sıx bağlı olan *şəhid olmaq, behişt olmaq, dua etmək, abdəst almaq* və s. kimi ifadələr də xüsusi yer tutur

İslam dininə dair prototermi səciyyəli ifadələr arasında dastan mətnində *şükür, şükürlər, şükrlər* varinatlarında təzahür tapmış (statistik hesablamalara görə, mətnə bu sözlər ümumilikdə 8 dəfə təkrarlanır)¹ anlayış və həmin anlayışla bilavasitə əlaqədar olan *şükür etmək, şükür qılmaq* feillərini qeyd edə bilərik. *Şükür qılmaq* mürəkkəb feili müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş sayılsa da,

¹ Bax: Vəliyeva K.A., Mahmudova M.Ə., Pines V.Ə., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. «Kitabi-Dədə Qorqud»un statistik təhlili: *İlkin nəticələr*, Bakı: Elm, 1999, s.77

dastan dilində onun daha yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirdiyini görürük: Tənriyə *şükrələr qıldılar*. Qələnin kəlisasın yıqub, yerinə məscid yaptılar (KDQ,97); Baq, baq, mərə dəli qavat, mənim birligim bilməz, yarlığümə *şükr qılmaz* (KDQ, 79); *Şükr(lər) eləmək* variantına KDQ dastanlarının dilində yalnız 2 dəfə təsadüf edilir: Baba oğlancuğun gördi, Allaha *şükrələr eylədi* (KDQ, 93), Anları sağ və əsən gördi, Allaha *şükr eylədi* (KDQ,67).

Onu da qeyd edək ki, ərəb alınmaları üçün səciyyəvi olan imla fərqliliyi hər iki dastan mətnində özünü aydın şəkildə büruzə verir. Belə ki, KDQ-da haqqında bəhs edilən ərəb alınması iki variantda: 1) orijinala yaxın və 2) türk dillərinin morfonoloji özəlliklərinə adaptasiya olmuş vəziyyətdə işlədilir: *şükr və şükür*. “Dastani-Əhməd Hərəmi”də də analoji vəziyyət izlənilir:

Məlul olma, ey yüzü gülü lalə,
Bayağından *şükür eylə* bu halə (DƏH);
Aytı: sözüüm eşid, ey yüzi gül,
Şükür qıl padişaha ağlama, gül (DƏH).

Müasir Azərbaycan dilində də məhz *şükr etmək* variantının işlədildiyi məlumdur: “Birparça çörəyim ovsanata keçdi. Yoxsa balalarım yetim qalacaqdı”, - deyə salamat qurtardığına *şükür elədi* (İsmayıl Şıxlı)¹.

Müasir türk dilində isə semantik diferensiasiya yaşanmasa da, iki fərqli varinatın təzahür tapdığını görmək mümkündür : *şükretmek* və *şükür etmək*.

..Bahtına *şükretti* Mecnun bin kere, Ağlarsın düştüğüm çölləri bilsen (Cemal Safi)²; ..Tufan sona erdi karaya indi *Şükretti* hüdaya aşura dendi (Halil Çimen)³; *Şükür etti* on sekiz bin âlem Yağmur olup aktı gökten (Yüksel Ağlar)⁴.

Fars mənşəli alınma komponentli feillərlə bərabər, dilimizin feildüzəldici şəkilçilərini qəbul etməklə bir bütöv şəkildə mənimsənilən *paralanmaq, paralamaq* kimi KDQ feillərini diqqətdən kənar qoymaq olmaz: Varayın, anı anası yanından alayın, qılıcla *parahıyayın*, altı bölük edəyin, altı yolun ayırında bırağayın (KDQ,72); Ox keçmədi, *paralandı* (KDQ, 30); *Paralanmaq* feili fars dilində “1. *parca, para, tikə, hissə,*

¹ Şıxlı İ.. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, s.8

² Cemal Safi. Bilsen <http://www.siiirperisi.net/siir.asp?siir=2471>

³ Halil Çimen. Şükretti hüdaya aşura dendi <http://www.antoloji.com/sukretti-hudaya-asura-dendi-siiri/>

⁴ Yüksel Ağlar Bir güneş doğdu <http://www.antoloji.com/bir-gunes-dogdu-2-siiri/>

2.ədəd; 3. az, azacıq, bir az; 4. böyük, bölmə və s.”¹ mənalarını ifadə edən *parə* sözünün *-la* və *-lan* şəkilçisi ilə birləşməsi əsasında yaranmışdır: Bir eli ikiyə *paraladın sən*, Özün kağız ikən *paralanmadın* (B.Vahabzadə²; Bir ölkəni yaraladı, Neçə yerə *paraladı* (B.Vahabzadə³).

A.S.Belousova arxaizmlərin iki növünü: 1) leksik və 2) semantik arxaizmləri fərqləndirdikdən sonra, birinci qrupun aşağıdakı yarımqruplar üzrə fərqləndirilməsini aparır: a) əsl leksik arxaizmlər; b) leksik-sözdüzəldici arxaizmlər; 3) leksik-fonetik arxaizmlər⁴. Zənnimizcə, məzmun və forma planında arxaikləşmənin fərqləndirilməsi məqsədilə leksik, semantik, formal-qrammatik və fonetik-ideoqrafik arxaizmlərin fərqləndirilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu mənada biz, KDQ dastanında yer alan ərəb və fars alınma komponentli frazeoloji vahidlər arasında həm leksik (*pəncyək çıxarmaq*), həm semantik (*iltifat eyləmək*), həm formal - qrammatik (*muştalamaq*), həm də fonetik arxaizmlərin (*əqli getmək*) mövcud olduğunu söyləyə bilərik.

Fars mənşəli komponentin yer aldığı və İslam anlayışlarını əks etdirən feillər sırasında müasir günümüzədək KDQ-dakı mənə yükünü qoruyub saxlamış *namaz qılmaq*, *behişt olmaq*, *abdəst almaq* feillərini qeyd edə bilərik: İki rikət *nəmaz qıldılar* (KDQ, s.77). Müqayisə et: Olardan bir nəfər fövt olsa, molla verməsin qüslin, *Namazın qılsa* hər alim-odur aləmdə moltanı! (S.Ə.Şirvani)⁵; *Get namaz qıl*, ibadət elə, oruc tut, pulun çoxdur, Məkkəyə get (Ə.Haqverdiyev)⁶.

“*Dəstəmaz, namazdan qabaq əl-üzü yuma. Abdəst almadan namaz qılmaq olmaz*” mənəsini ifadə edən⁷ *abdəst almaq* feili də KDQ-dan günümüzədək semantik dəyişikliyə məruz qalmadan işlənməkdədir: Məttəl qalmasınlr, de *abdəst alıb* indi gəlir.... Bir ləhzə səbriniz olsun. *Abdəst alıb* gəlir (K.Abdulla)⁸.

Eyni vəziyyəti *behişt olmaq* feili ilə də bağlı izləmək mümkündür. KDQ-da: “Ağ birçəklü anan yeri *behişt olsun!*” (KDQ, 41), müasir dildə:

¹ ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün), 2 cildə, II ild, Bakı: “Şərq—Qərb”, 2005, s.209

² Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild (Poemalar), Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, s.80

³ Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri, I cild (Şeirlər), Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, s.114

⁴ Белоусова А. С. Устаревшие слова // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990, с. 540

⁵ Şirvani S. Ə. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, s.195

⁶ Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, s.50

⁷ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, Bakı: Şərq - Qərb, 2006, s.604

⁸ Abdulla K. Sehrbazlar dərəsi (roman). – Bakı: Mütərcim, 2006, s.198

Bu gün onu son mənzilə yola salmaq üçün yığışmışıq. Rahat ol qardaş, məkanın cənnət, yerin *behişt olsun*,¹ Yerin *behişt olsun*, Mirzə Cəlil, bu rəzalətə ancaq sən “qələm çala” bilərdin².

Dastanda işlənən bir çox paradigmatik formalar günümüz üçün köhnəlmişdir. Abidənin yorulmaz tədqiqatçılarında Ə.Dəmirçizadənin də haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “bu mərhələdə şifahi və yazılı qollar üzrə işlənən ədəbi dildə hələ bir sıra müxtəlif qəbiləvi dil ünsürlərinin müvazi işlənilməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları dilinin fonetik, leksik quruluşunda olduğu kimi, qrammatik quruluşunda da iz salmışdır. Qrammatik faktları diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, keçən ... müddətdə Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşunda vahidləşmə və təkmilləşmə mahiyyətli dəyişikliklər olmuşdur”³. Məsələn, -qıl/ğıl/gil əmr forması şəkilçiləri: Bərü *gəlgil*, Salur bəgi, Salur görgi! (KDQ,72); Mənim canımı alur olsan, sən *alğil* (KDQ,81); Bərü *gəlgil*, aq südin əmdigim, qadunım ana! (KDQ, 39); Bu günümdə umud *olğil* mana! (KDQ, 76); Bərə çoban,ırağından-yaqınından bərü *gəlgil*! Baş endirüb bağır *basğil*! Biz kafərə salam *vergil*, öldürmiyəlim! (KDQ, 43) və s.

Və ya -ayın/ayım əmr forması şəkilçiləri: *Varayın*, anı anası yanından alayın, qılıcla paralayayın, altı bölük edəyin, altı yolun ayırında *bırağayın* (KDQ, 72s); Xan babamın yanına mən *varayın* (KDQ,73); Xan Qazan, necə *ağlamıyayın*, necə *bozlamıyayın* (KDQ,52) və s.

Maraqlıdır ki, KDQ dastanlarının dilində müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş sayılan və feilə aid paradigmatik münasibətləri əks etdirən şəkilçilər bir çox hallarda ya dialektlərimizdə, ya da digər türk dillərində öz yaşamını sürdürməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dilinin morfoloqiyasının tarixini izləmiş görkəmli tədqiqatçı H.Mirzəzadənin araşdırmalarından da bəlli olduğu kimi, müasir Azərbaycan danışıq dilində və xüsusilə də ayrı-ayrı dialektlərdə işlənməkdə olan -ginən,-gilən əmr şəkilçisi, əslində həmin -qıl/ğıl/gil arxaikləşmiş əmr forması göstəricisinin iştirakı ilə meydana gəlmişdir:⁴ Bunu *alginən*, Bura *gəlginən* və s.

-ayın/-ayım şəkilçisinə gəlincə, ədəbi dilimiz üçün tamamilən arxaikləşmiş bu forma müasir türk dilində ədəbi dil norması statusuna malikdir. Həm XIII-XIV əsrlərdə yazıb-yaratmış Yunis İmrənin, həm də XVI əsrin məşhur ələvi ozanı kimi tanınan Pir Sultan Abdalın əsərlərində

¹ “Yeni Musavat”, 30 iyun, 2012

² “Yeni Musavat”, 2 iyun, 2012

³ Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə.- Bakı: Maarif, 1979, s.116

⁴ Daha ətraflı bax: Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərslük, işlənilmiş və əlavələr edilmiş 2-ci nəşri. Bakı, ADU, 1990, s.139-142

bu formanın işləklilik nümayiş etdirməsi KDQ-dan bu yana varislik prinsipinin pozulmadığını əyani şəkildə nümayiş etdirməkdədir.

KDQ-da oxuyuruq: Altındağı Al ayğıra Bəkil məni bindirdi, qara polad uz qılıncın qüvvət verdi; qarğı talı süğüsün *himmət verdi* .. (KDQ, 108).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində müasir ədəbi dilimiz üçün tamamilə arxaikləşmiş *hümmət* sözünün “*cəhd, səy, qeyrət, əl-ələ verib çalışma, təşəbbüs*”, *hümmət etmək* mürəkkəb feilinin isə “1) *çalışmaq, səy etmək, cəhd etmək, qeyrət göstərmək, əl-ələ vermək, təşəbbüs göstərmək*”¹ mənalarını ifadə etdiyi qeyd edilir.”Dastani-Əhməd Hərami”də təsadüf etmədiyimiz, lakin digər klassik ədəbiyyat nümunələrində geniş şəkildə istifadə olunan *himmət/hümmət* və *himmət/hümmət etmək* leksemləri XX əsrin əvvəllərində öz işləkliyini sürdürmüşdür.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün tamamilə arxaikləşmiş alınma komponentli KDQ feillərindən *təfərrüc etmək* mürəkkəb feili də xüsusi maraq doğurur: Bayandır xan Qalın Oğuz bəgləriylə tamaşaya baqardı, *təfərrüc edərdi* (KDQ,36). Dastanın müasir mətnində oxuyuruq: “Bayandır xan Qalın Oğuz bəyləri ilə tamaşaya baxır, *əylənirdi*” (KDQ,134). Nümunədən də bəlli olduğu kimi, *təfərrüc etmək* feili “*əylənmək*” mənasını ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilində *təfərrüc* sözü arxaikləşdiyi halda, onunla eyni kökdən olan *fərəc* sözü hələ də işlənməkdədir: “Hüzn, kədər, məyusluqdan sonra gələn sevinc, şadlıq və yaxşı əhval. Allah (Yaradan, Tanrı) *fərəc* versin! – “Allah kömək eləsin”, “uğurlar olsun”mənasında xoş arzu bildirən ifadə”².

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində tamamilə işləkliyini itirmiş digər ərəb alınma komponentli mürəkkəb feilin – dastanda “*etiraf etmək*” mənasında çıxış edən *iqrar etmək* feilinin leksik-semantik özəlliklərinə nəzər salaq. Söhbət dilimizdəki *qərar, qərar vermək, qərardət, qərarlı, qərarlılıq* və s. kimi sözlərlə homogen mahiyyətli olan *iqrar* alınma leksik vahidinin yer aldığı *iqrar etmək* KDQ mürəkkəb feilindən gedir.

KDQ-da yer alan və klassik ədəbiyyatımızda yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirən *kərəm əyləmək* feilinə nəzər salaq: Babası ağladı, aydır: “Oğul, ocağımı issüz qoma, *kərəm əylə*, varma!” – dedi (KDQ, 101).

Kərəm etmək, kərəm əyləmək feili, habelə *kərəm qılmaq* sinonim anlayışlı feili “Dastani-Əhməd Hərami”də yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, Bakı: Şərq - Qərb, 2006, s.409

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə , III cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2012, s.184

Lakin XX əsrin ortalarından etibarən bu ifadənin işlənmə dairəsi məhdudlaşmış və zamanla tam arxaikləşdiyi təsbit edilmişdir.

KDQ dastanlarının dilində elə arxaik feillər də vardır ki, onların ayrı-ayrı komponentləri ədəbi dilimizdə tam şəkildə işləkliyini davam etdirdiyi halda, məhz abidə mətnində verilmiş kombinasiyası işləkliyini tamamilə itirmişdir. Yəni burada leksik komponentlərin dilin aktiv lüğət fondunda işləkliyinə baxmayaraq, onların birləşməsindən törəyən mürəkkəb feil və ya feili frazeoloji birləşmələrdə tam arxaikləşmə izlənilir. Məsələn, *xoş qalmaq*: Ətəklərin qıvardı. Babasının-anasının əlini öpdü, həlallaşdı, «*xoş qalun*» -dedi (KDQ, 101).

KDQ ensiklopediyasında qeyd edildiyi kimi, dastanda “*casuslama, adətən, kafirə-düşməyə aid edilmişdir*. Rəqib tərəfin hərbi qüvvəsini, məqsədini və digər məlumatları əldə etmək – “*casuslamaq*”dır: ... “Yarımasun-yarçımasun Evnik qalasının kafirləri bunları *casusladı*”; “Məgər başı açıq Tatyən qalasından, Aqsaqa qalasından kafirin *casusu* vardı. Bunları görüb, təkürə gəldi”. Oğuzlar düşmən üzərinə qəfil hücum etdiklərindən belə “*casuslama*”ya ehtiyac qalmırdı”²⁶¹ (kursiv bizimdir. – S.Ə.). “Dastanın bir sıra məqamlarında Oğuzda baş verən hər hansı əlamətdar hadisəni, dəyişməni kafir – düşmən elinə xəbər verən naməlum personaj”ın “yarımleqal” işgüzarlığına diqqət çəkən K.Abdulla onun (*casusun*) dastan boyu “sifrələnmiş şəkildə aktiv fəaliyyət göstərdiyini” vurğulayır¹.

Ədəbi dildəki işləklik səviyyəsi *casuslamaq* feilinin arxaikləşdiyinə, demək olar ki, şübhə yeri qoymur. Belə ki, eynilə *ədəblənmək* və *ədəbli olmaq* feil cütlüyündə olduğu kimi, *casuslamaq* və *casusluq etmək* struktur modelləri arasında müasir dildəki işləkliyinə görə analitik forma birmənalı şəkildə üstünlük nümayiş etdirir. Lakin dastan mətnində isə *casuslamaq* qəlibinin daha aktiv olduğu məlum olur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq *casuslamaq* feilinin müasir türk ədəbi dilindəki işləklik səviyyəsi aşağı düşsə də, onun tam şəkildə istifadədən çıxdığını söyləmək olmaz.

KDQ dastanlarının dilində fərqli semantik arxaikləşməyə məruz qalmış fars mənşəli komponentlərin yer aldığı çox sayda mürəkkəb feil, feili frazeoloji vahid və düzəltmə feillər mövcuddur.

Məsələn, *zəbun* olmaq, *xoş qalmaq*, *rəvan* olmaq, *səxt* olmaq *pəncyək* çıxarmaq, *muştalamaq* və s. kimi frazeoloji vahidlər buna əyani

¹ Abdulla K. Casus // “Dədə Qorqud” kitabı. Ensiklopedik lüğət., Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, s.69

misaldır. Say etibarilə fars alınma komponentli mürəkkəb feil və feili frazeoloji vahidlər ərəb komponentli analoqlarından yetərincə azlıq təşkil etsələr də, onların müasir ədəbi dilə münasibəti heç də az maraq doğurmur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı feillərin leksik-semantik inkişafı (ədəbi dilin təşəkkülü kontekstində)” adlı araşdırmanın yekunu olaraq aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Azərbaycan xalqının ən böyük tarixi yazılı abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsbit olunmuş feillər həm öz dövrünün, həm də sonrakı dövrlərin türk dilləri mənzərəsini əks etdirir. Həmin feillərin başqa abidələrlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi türkologiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2. “Kitabi-Dədə Qorqud” yalnız özünün məzmununa görə deyil, sırf dil xüsusiyyətlərinə görə də dilçi mütəxəssislərdən ötrü tükənməz mövzular mənbəyidir. Özü də onun dil cəhətdən öyrənilməsi təkcə mətnşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb etmir. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dilinin öz inkişafı boyu keçdiyi dövrlərdən birini təmsil edir və belə düşünmək olar ki, o bu cür öyrənilməyə layiqdir.

3. Orta əsr türkdilli yazılı abidələrinin mətni üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bu nitq hissəsinin kəmiyyətə zənginləşmə prosesi XV əsrə qədər davam etmiş, bundan sonra isə feil köklərinin say göstəricisi nisbətən zəif templə artmışdır. Həmin dövrdən sonra feillərin daha çox struktur-semantik inkişafı qeyd edilə bilər: feil formalarının yaranması və yeni tərkibli feillərin əmələ gəlməsi əsas etibarilə onlarda cərəyan edən məna parçalanması hesabına baş vermişdir.

4. Göründüyü kimi, istər “Kitabi-Dədə Qorqud”da, istərsə də müasir Azərbaycan dilində ən çox rast gəlinən təkhecalı feil kökləri “sait+samit” formasındadır. Ayrı-ayrı orta əsr yazılı abidə mətnlərinin ilkin öyrənilməsi həmin mənbələrdə də bu strukturun kəmiyyətə üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bu hala Türkiyə türkcəsində də rast gəlirik.

5. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş feillər müasir oğuz qrupu türk dilləri ilə həm də semantik baxımdan üzvi surətdə bağlıdır. Bunu daha aydın görmək və bu barədə tam təsəvvür əldə etmək üçün türk feilinin semantik tədqiqinə diqqət yetirmək lazımdır.

6. “Kitabi-Dədə Qorqud”da feilin növləri də ayrıca bir semantik qrup yaradır. Burada feilin növlərini ifadə etmək üçün işlənən şəkilçilər əsasən müasir Azərbaycan və türk dillərində işlənən şəkilçilərdən, demək olar ki, fərqlənmir və bunlar başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

- Təsirli feillərdən təsirsiz feillər yaradılır: Dəpə kibi ət yığdım, göl kibi qımız *sağırdım*; Quşuq ala qatını, qumaşın arusını, qızın gögşəğini,

toquzlama çırğab çuxa xanlar xanı Bayındıra pəncyek *çıqardılar*; Bir-iki göğərçin *öldürdi*, döndi *evinə*

- Məchul və qayıdış feilləri düzəldilir, məsələn: Qarağuca qıymayınca yol *alınmaz*; Biñ yerdə ipəg xalicəsi *döşənmişdi*; Altub ayaq sürəhilər *düzülmüşdü*.

- Feilin ortaqlıq (müştərək) növü əmələ gətirilir, məsələn: Qucaquca ata ilə oğul *görüşdi*; Eki həsrət bir-birinə *buluşdılar*. İssüz yerin qurdu kibi *ulaşdılar*.

- Feilin icbar növü əmələ gətirilir, məsələn: Bəndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa *qoşdurdu*; Alp Uruz çadrların *açdırdı*, cəbbəxanasın *yüklətdi*.

7. “Kitabi-Dədə Qorqud” və başqa orta əsr türkdilli abidələrinin tədqiqi bir daha belə bir maraqlı faktı təsdiqləyir ki, ümumiyyətlə dildə olduğu kimi, abidələrdə də feillərin omonimliyi və çoxmənalılığı başqa nitq hissələrinə nisbətən daha geniş təzahür edir.

8. Müşahidələr göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz dövrü üçün frazeoloji vahid hesab edilə biləcək söz birləşmələri heç də az deyildir. *Yağı basıldı*, *düşmən sındı* və s. Dastanda təşbeh formasında frazeoloji ifadələrə daha sıx-sıx rast gəlmək mümkündür: Buğa dizin şökdi, buynuz ilə bir mərmər taçı yağurdu, *penir kibi dıtdı*; Qazılıq qoca anı gördiginləyin *yel kibi yetdi*, *yeləm kibi yapışdı*.

9. Eposun dilində qeydə alınmış arxaik feilləri müasir dildə işlənmə səviyyəsinə görə üç qrupa bölmək olar:

- 2) İzləri tamamilə silinib getmiş (tam) arxaik feillər;
- 3) İzləri başqa nitq hissələrində bu və ya digər dərəcədə qalmış arxaik feillər
- 4) İzləri feil kimi qalmış, mənası tamamilə dəyişmiş arxaik feillər.

İkinci qrupdan olan feillərin kökləri əsasında formalaşmış müxtəlif nitq hissələrinə müasir Azərbaycan dilində rast gəlmək mümkündür.

10. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş feillərin bir qismi özündən sonrakı dövrlərdə yazılmış mətnlərdə də eyni şəkildə qeydə alınmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan dilində onların fonetik modifikasiyasına rast gəlik. Belə feillərin mənası da cilalanmış və ilkin forma ilə əlaqəsini daha çox itirmişdir.

11. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən bir sıra qədim dil xüsusiyyətləri müasir Azərbaycan dialekt və şivələrində qorunub-saxlanmaqdadır. Eposun dilində elə dil faktlarına rast gəlmək olur ki, başqa türk dillərində onlara təsadüf etmək olmur. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində isə onlar işlək formalardır. Məhz bu cür dialekt və şivə faktları “Kitabi-Dədə Qorqud” feillərinin bərpasında mühüm rol oynamışdır. Bu isə “Kitabi-Dədə

Qorqud'un Drezden nüsxəsinin məhz Azərbaycana bağlılığını bir daha sübut edir.

12. KDQ-nın feil sisteminin mənşə baxımından təhlili burada türk mənşəli leksikanın şəksiz dominant mövqeyini təsbit etməyə imkan verir. Bununla belə, abidənin dilində kifayət qədər ərəb və fars mənşəli düzəltmə feillərə, qeyd edilən mənbədən mənimsəmələrin yer aldığı mürəkkəb feil və feili frazeoloji vahidlərə təsadüf etmək mümkündür.

13. KDQ-nın feil sistemindəki alınmaların əhatə etdiyi semantik sahələr üzrə ən ötəri müqayisəli təhlili burada İslam amili ilə bağlı alınmaların xüsusilə seçildiyini və say etibarilə müəyyən üstünlüyə malik olduğunu söyləməyə əsas verir. Məsələn, ərəb dilindən alınma komponentli düzəltmə və mürəkkəb feillər sırasında: *həlallşmaq, həlal olmaq, həlal eyləmək, səlavət gətirmək, tövbə etmək, şəhid olmaq, dua qılmaq, dua etmək, şəhid olmaq, şəhid etmək, qurban olmaq* və s.; fars dilindən alınma komponentli düzəltmə və mürəkkəb feillər sırasında: *namaz qılmaq, behişt olmaq, abdəst almaq* və s.

14. KDQ-nın dilindəki ərəb və fars mənşəli leksik vahidlərin türk mənşəli leksikadan dəfələrlə az olması həmin alınmaların müəyyən semantik sahəni, yəni İslam dini və dinlə bağlı adət-ənənə, öngörüş və dəyərləri ehtiva etməsi həmin vahidlərin abidənin dilinə yalnız sonradan əlavə edildiyini düşünməyə əsas verir. Bəzi hallarda ərəb alınmalı ifadələrdə, Quran kvazisitətlərində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, mənimsənilən ərəb alınmalarının fars dili vasitəçiliyinin təsiri ilə fonetik deformasiyalara uğraması bu qrup leksik vahidlərin sonradan əlavə edilməsinə əminliyi artırır.

15. KDQ-nın leksik tərkibinin, o cümlədən feillərin təhlili qədim oğuzların təkəllüflüq ideyalarına yaxşı bələd olması səbəbiylə yeni İslami dəyərlərin Tanrıçılıq ideyaları ilə üst-üstə düşməsinə mümkün etməsinə baxmayaraq, alınmaların həmin ideyalar qədər dastanın dərinliyinə işləyə bilməməsini ortaya qoyur.

16. KDQ-nın dilindəki qeyri-türk mənşəli feillər arasında ərəb mənşəli dil faktları şəksiz üstünlük təşkil edir. Təxmini statistik hesablamalar dastanın bütün boylarında, məhz ərəb alınmalı feillərin, bu mənşəli komponentli mürəkkəb feil və feili frazeoloji vahidlərin az və ya çox dərəcədə üstünlük təşkil etdiyini ortaya qoymuşdur.

17. KDQ-nın feil sistemindəki ərəb və fars alınmalarının fonetik cildində az və ya çox dərəcəli dəyişmələr müşahidə edilir. Bu mənada həmin alınma faktlarının fonetik cildinin mənbə dildəki vəziyyətə uyğunluğu baxımından aşağıdakı qruplaşdırmanı aparmaq məqsədəuyğun olardı: 1. *orijinal imla və tələffüzə maksimum yaxın olan alınmalar.* a)

imlası günümüzədək mühafizə edilənlər: *həll* etmək, *əmr* etmək, *xəbər* vermək, *ibrət* almaq; b) imlasında və tələffüzündə müəyyən dəyişikliyə məruz qalanlar: *əqli getmək*, *əqli şaşmaq*; 2. orijinal imla və tələffüzdən fərqlənən alınmalar: Bura daxil olan mürəkkəb feillər rəngarənglik nümayiş etdirir. Belə ki, bu qrupda ərəb emfatik və boğaz samitlərinin Azərbaycan fonetik sisteminə uyğunsuzluğu (ğ>q, (ğəzəb) – *qəzəb* etmək), dilimizdə uzun saıtlərin mövcud olmaması səbəbiylə yaranan fərqliliklər (*va:silvasil*; *iqrar:r-iqrar*; *t əma:m-tamam*), həmçinin ərəb diftonqlarının Azərbaycan dilinə sirayət etməməsində törəyən müxtəlifliklər (*səlavva:t-salavat*) və s. oxşar hallar araşdırılır. Bunlarla yanaşı, burada fars dilinin tranzitlik funksiyasının icrası zamanı baş verən *d > z* əvəzlənməsi hadisəsi də nəzərdən keçirilə bilər: (*darb*) – *zərb*urmaq, *zərb* etmək, (*qada:un*) – *qəzaya gəlmək* və s.

18. Ərəb və fars dillərinin flektiv, türk dillərinin isə aqlütinativ quruluşlu olması səbəbiylə bu dillərin feil paradıqmaları əsaslı şəkildə fərqlənir. Məhz buna görə də, KDQ-da yer alan ərəb və fars alınmalarının feil sistemindəki struktur özünəməxsusluqları aşağıdakı şəkildə təzahür edir: abidə mətnində yalnız *düzəltmə* və *mürəkkəb quruluşlu* alınma feillər yer almışdır. KDQ mətnlərində ərəb və fars komponentli mürəkkəb quruluşlu feillər *düzəltmə* quruluşlu feillərə nisbətən ciddi üstünlük təşkil edir.

19. KDQ-da yer alan *düzəltmə* quruluşlu feillər türk dillərinin derivativ sistemində aktivliyi ilə seçilən *-la* (*muştalamaq*, *casuslamaq*), *-lan/lən* (*ədəblənmək*), *-laş/ləş* (*hələlləşmək*, *xəbərləşmək*) feildüzəldici şəkilçilər vasitəsilə meydana gəlmişdir.

20. KDQ-da yer alan ərəb və fars alınma komponentli feillər türk mənşəli *olmaq*, *eləmək*, *etmək*, *eyləmək*, *qılmaq* və s. köməkçi feillər vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Həmin köməkçi feillər vasitəsilə əmələ gələn kombinasiyalar arasında mütləq say çoxluğu *olmaq* köməkçi feili ilə yaranmış analitik konstruksiyalara məxsusdur: *həvalə olmaq*, *xurd olmaq*, *sərxoş olmaq*, *həlak olmaq*, *zəbun olmaq*, *pəşiman olmaq*, *hasil olmaq*, *parə-parə olmaq*, *eyib olmaq*, *xəbər olmaq*, *zəbun olmaq*, *asi olmaq*, *sərxoş olmaq* və s. Digər aktiv işləklik nümayiş etdirən köməkçi feillər sırasında *eyləmək* (*şükr eyləmək*, *tələb eyləmək*, *iqrar eyləmək*, *tövbə eyləmək*), *etmək* (*təمام etmək*, *həll etmək*, *möhtac etmək*, *qəzəb etmək*), *eləmək* (*qəsd eləmək*, *azad eləmək*, *cəm eləmək*, *cəng eləmək*), *qılmaq* (*həlak qılmaq*, *namaz qılmaq*, *dua qılmaq*, *şükr qılmaq*) köməkçi feilləri xüsusilə seçilir. Ərəb və fars alınmaları ilə eyni analitik konstruksiya çərçivəsində çıxış edən daha az işlək feillər sırasında *vermək* (*səlam vermək*, *himmət vermək*, *aman vermək*), *gəlmək* (*qəza gəlmək*, *qəzaya gəlmək*, *xoş gəlmək*), *həbelə gətirmək* (*xəbər gətirmək*), *demək* (*mədəd demək*), *almaq* (*ibrət al-*

maq) və s. feilləri qeyd etmək mümkündür.

21. KDQ- dakı ərəb və fars mənşəli düzəltmə və alınma komponentli mürəkkəb feillərin, habelə feili frazeoloji vahidlərin semantik planda təhlili onların müasir Azərbaycan və digər oğuz qrupu türk dillərinə nisbətən mənə semantik mühafizəkarlığı və ya dəyişimi ilə bağlı aşağıdakı qruplaşdırmanın aparılmasını məqsəduyğun edir: 1. KDQ-da yer alan və müasir Azərbaycan dilində işləkliyini qoruyub saxlamış alınma feillər (*əmr etmək, and içmək, möhtac etmək, qəbul olmaq, məsləhət görmək, azad olmaq, xoş gəlmək, behişt olmaq, fəryad etmək, rast gəlmək, kar eləmək*); 2. KDQ-da yer alan, lakin müasir Azərbaycan dilində işləkliyini tam və ya qismən itirmiş alınma feillər .

22. KDQ-nın dilindəki alınma komponentli mürəkkəb quruluşlu feillərin arxaikləşməsi üç planda həyata keçə bilər: 1) birinci halda alınma sözün özünün Azərbaycan ədəbi dilində aktiv işləkliyini itirməklə, məsələn: *təfərrüc etmək* ; 2) KDQ-da işlənmiş alınma komponentli mürəkkəb feilin ikinci komponenti olan türk mənşəli feilin ədəbi dil üçün arxaikləşməsi ilə, məsələn: dua *qılmaq* ədəbi dil üçün arxaikləşdiyi halda, dua *etmək* işləkliyini davam etdirməkdədir; 3) alınma komponent və türk mənşəli köməkçi sözün hər ikisinin ayrı-ayrılıqda ədəbi dildəki işləkliyi fonunda onların birgə kombinasiyasının arxaikləşməsilə, məsələn: *mədəd demək* “kömək istəmək, yardım diləmək”.

23. KDQ-nın feil sistemindəki alınma komponentli köhnəlmiş feilləri arxaikləşmə səviyyəsinə görə tam arxaikləşən feillər və müəyyən semantik transformasiyalara məruz qalması səbəbiylə işlənmə dairəsi məhdudlaşmış qismən arxaikləşən feillər formasında fərqləndirmək mümkündür. Tam arxaikləşmiş feillərə *iqrar etmək, himmət etmək, dəstür vermək, təfərrüc etmək, ərcəl qopmaq, səxt olmaq, zəbun olmaq, zirü zəbər olmaq* və s. feilləri misal göstərmək olar. İşlənmə dairəsi məhdudlaşmış və ya fərqli semantik yükə işləkliyini davam etdirən feillər arasında isə *vasil olmaq, iltifat etmək, ibrət almaq, ədəblənmək* və s. bu kimi feillər xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir.

24. KDQ-nın dilində ərəb və fars mənşəli alınmaların yer aldığı çox sayda feili frazeoloji birləşmə mövcuddur. Həmin feili frazeologizmləri şərti olaraq iki semantik qrup çərçivəsində nəzərdən keçirmək mümkündür: 1) İslama aid doqma, inanc və anlayışları əks etdirən alınma komponentli feili frazeologizmlər; 2) İslama aid olmayan, gündəlik həyat vərdişləri və ya xalqın adət-ənənəsi, yaşam tərzi ilə bağlı alınma komponentli feili frazeologizmlər. Birinci bölgü çərçivəsində iki yarımqrupun fərqləndirilməsi məqsəduyğun olardı: a) teonimik obrazın yer aldığı İslama aid doqma, inanc və anlayışları əks etdirən alınma

komponentli feili frazeologizmlər (*Allaha sığınmaq, Həqqə ismarlamaq və s.*); b) teonimik obrazın yer almadığı İslama aid doqma, inanc və anlayışları əks etdirən alınma komponentli feili frazeologizmlər (*qurban olmaq, əcəl almaq*). İslama aid olmayan, gündəlik həyat vərdişləri və ya xalqın adət-ənənəsi, yaşam tərzilə bağlı olan alınma komponentli feili frazeologizmlər arasında *fikr eylmək, and içmək, əleyk almaq, eşqi gəlmək, əqli getmək, nida eylmək, rast gəlmək, pəncyək çıxarmaq, adam salmaq* və s. kimi ifadələri qeyd edə bilərik.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı kitab və məqalələrində əks olunmuşdur:

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilindəki leksik-semantik feil qruplarına bir nəzər. Tədqiqələr-4. Bakı, 2006, s.123-131
2. «Kitabi-Dədə Qorqud» feillərinə daha bir nəzər. Beynəlxalq elmi-nəzəri «Dil və ədəbiyyat» jurnalı, Bakı, 2006, s.7-10
3. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlədilmiş arxaik mürəkkəb feillərin izi ilə. Xaqani Şirvaninin 880 illiyinə həsr edilmiş X Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, Bakı, 2006, s.340-345
4. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının tədqiqi. «Azərbaycan-şünaslığın aktual problemləri»nə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları Bakı: Mütərcim,2013, s.185-187
5. Hüseyn Cavid yaradıcılığında «Kitabi-Dədə Qorqud» leksikasının izləri. Bakı, Qafqaz Universiteti (/Türk Dünyasını işıqlandıranlar: Məmməd Akif Ərsoy, Hüseyn Cavid. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları), 2013, s.408-415
6. Feili frazeologizmlər “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasını yaradan vasitələrdən biri kimi. Xəbərlər (Humanitar elmlər seriyası), Bakı, Elm, 2006, № 2-4, s.174-181
7. “Kitabi-Dədə Qorqud”da izləri müasir Azərbaycan dilində qalmaqda olan arxaik feillər. Tədqiqələr-4, Bakı, 2007, s.180-185
8. “Kitabi-Dədə Qorqud” feillərinin çoxmənalılığı və omonimliyi. Filologiya məsələləri, Bakı, 2007, № 8, s.81-89
9. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən feillər orta əsr türkdilli mənbələrində. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2008, s.134-141
10. Azərbaycan feilləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dan müasir dilimizə qədər. Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, Bakı, Elm və Təhsil, 2009, № 1, s. s.160-168
11. Azərbaycan feilləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dan müasir dilimizə qədər. Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, Bakı, Elm və Təhsil, 2009, № 1,

s.160-168

12. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən feillər müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2009, s.35-40

13. “Kitabi-Dədə Qorqud “un öyrənilməsində Məhərrəm Ergin mərhələsi. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2013, s.47-55

14. “Dədə Qorqud” dastanları X.Koroğlu tədqiqatlarında. Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, Bakı, Elm və təhsil, 2013, № 1,s. 67-84

15. “Kitabi-Dədə Qorqud” Ə.M.Dəmirçizadənin tədqiqində. Filologiya məsələləri, Bakı, 2013, № 3, s.14-19

16. “Dədə Qorqud” dastanlarının türkoloji dilçilikdə tədqiqi perspektivlərinə dair. Bakı, Bakı Çap Evi, 2013 (Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları). səh.90-94

17. Türkiyə türkcəsinin xarici dil kimi tədrisində leksik adekvatlıq faktoruna istinada dair (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının feillərinin nümunəsində). Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, Bakı, Elm və təhsil, 2014, № 1, səh.66-71

18. H.Əliyev “Milli varlığımızın mötəbər qaynağı olan“Dədə Qorqud”dastanları haqqında. “Heydər Əliyev ideya-nəzəri irsində insan amili” (Respublika elmi- praktiki konfransın materialları), Bakı, Müəllim, 2014, səh.176-182

19. “Dədə Qorqud” dastanlarının dilində yer alan alınma komponentli frazeoloji vahidlərin struktur-semantik spektr rəngarəngliyini şərtləndirən amillər. «Azərbaycanşınaslığın aktual problemləri»nə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfransın materialları Bakı: Mütərcim,2014, səh.206-209

20. İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında feili frazeoloji birləşmələrin üslubi-funksional imkanları (“Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisədə). İ.Əfəndiyev – 100, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, səh. 105-112

21. Дастаны «Книга моего деда Коркута» как объект исследования русского-советского востоковедения(в свете современных достижений коркудоведения). Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского, том 27 (66), №3, Филология.Социальные коммуникации, Симферополь, 2014, стр.348-354

22. “Dədə Qorqud” kitabının söz yaradıcılığında alınmalar. Bakı, Elm və təhsil, 2014 , 216 səh.

23. “Kitabi - Dədə Qorqud”un dilindəki fars komponentli arxaik feillərə dair (ədəbi dilin təşəkkülü kontekstində). Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal, № 1, 2014, Bakı, səh.4-13

24. “Kitabi- Dədə Qorqud” linqvokulturoloji fenomen kimi (dastan

mətnindəki “Qurani-Kərim” allüziya və kvazisitatlarına dair). «Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri»nə həsr olunmuş VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları Bakı: Mütərcim, 2015,səh.351-353

25. “KDQ” dastanlarının dilində yer alan alınma komponentli feili frazeoloji vahidlər (müqayisəli kontekstdə), Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, Mütərcim, 2016, səh.273-275

26. The verbal idioms with loan component in the language of the epos “Kitabi- Dede Korkut”. Salmaqundi Journal / A Quarterly of the Humanities & Social Sciences. Volume 2, Issue 2 November, 2016

27. About some compound verbs of “Kitabi –Dede Gorgud” which underwent limited usage through the time. IJES / İnternational journal of Economics and Society. Volume 3, Issue 6 November, 2016 ISSN 2376-3973 (print), ISSN 2377-8881 (online)

28. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili və abidənin tədqiqatdan kənarında qalan dil özəllikləri. “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2017. S.260-265.

29. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bir feilin etimoloji xüsusiyyətlərinə dair. Dilçilik İnstitutunun əsərləri, 2017. № 1. s.45-53.

30. “Verbal phraseological units with borrowing component in the language of “The Book of Dede Korkut” epics”. Text&Performance Quarterly (Volume 37, Issue 2-3, 2017).

31. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı feillərin leksik-semantik inkişafı (ədəbi dilin təşəkkülü kontekstində). Bakı, “Elm və təhsil”,2017,313 s.

**Лексико-семантическое развитие глаголов, использованных в
“Китаби Деде Горгуд” (в контексте становления литературного
языка)**

Резюме

Диссертация состоит из введения, 4 глав, заключения и списков использованной научной и художественной литературы. Во “Введении” основываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, источниках, методах исследования, о положениях, выносимых на защиту, об апробации и структуре диссертации.

I глава под названием “История исследования “Китаби-Деде Горгуд” состоит из 4 подглав. В данных подглавах “Китаби-Деде Горгуд” рассматривается как объект изучения русского советского востоковедения, а также анализируется в аспекте исследований А.М.Демирчизаде, М.Эргина и Х. Кёроглу.

II глава под названием “Глаголы в “Китаби-Деде Горгуд” состоит из 6 подглав. В соответствующих подглавах глаголы, использованные в памятнике, классифицируются по лексико-семантическим группам, на основе разнообразных примеров прослеживается их семантическое развитие в средневековых тюркоязычных источниках, а также комментируется их полисемия и омонимия. В последующих подглавах исследуются глагольные фразеологизмы в “Китаби-Деде Горгуд” и их стилистические поэтические функции, архаичные глаголы в дастане привлекаются к сравнительному исследованию как в письменных источниках, так и в диалектах и говорах азербайджанского языка.

III глава, названная “Сложные глаголы в языке “Китаби-Деде Горгуд”, включает 4 подглавы. В данной главе выявляются лексическая интерференция, некоторые специфические арабскими и персидскими компонентами.

IV глава под названием “Лексико-семантические особенности сложных глаголов с арабскими и персидскими компонентами в “Китаби-Деде Горгуд” состоит из одного раздела. В данной разделе сложные глаголы с заимствованными компонентами, группируемые по общим семантическим особенностям, исследуются с двойкой точки зрения как сохранившие употребительность в современном азербайджанском языке и потерявшие полностью или частично.

В “Заключении” обобщены главные результаты, полученные в процессе исследования. В конце представлены списки использованной научной и художественной литературы.

**The Lexico-semantic development of the verbs used in the
“Kitabi-Dede Gorgud”(in the context of arising of the literary
language)**

Summary

The thesis consists of an introduction, 4 chapters, conclusion and lists of the used theoretical literature and fiction.

The Introduction substantiates the choice of the theme and its topicality, defines the aims and tasks of the research, and formulates its novelty, theoretical and practical significance, informs about the sources, the methods of investigation, theoretical propositions and the structure of the thesis.

The First Chapter entitled "The History of the Study of the “Kitabi-Dede Gorgud” consists of 4 subchapters. In the given sub-chapters, the author considers the "Kitabi-Dede Gorgud" as a research object in the Russian Soviet Oriental Studies, as well as analyzes in the aspect of researches by A. M. Demirchizada, M. Ergin and H. Koroglu.

The Second Chapter entitled "The Verbs in the “Kitabi-Dede Gorgud” consists of 6 subchapters. In the corresponding subchapters, the verbs used in the monument are classified by lexico-semantic groups. Here the author, on the basis of various examples, traces the semantic development of the verbs in the medieval Turkic sources, as well as comments upon the polysemy and homonymy of the verbs. In the subsequent sub-chapters, verbal phraseological units in the “Kitabi-Dede Gorgud” and their stylistic-poetic functions are studied; archaic verbs in dastan are comparatively researched both in written sources and in dialects and subdialects of the Azerbaijani language.

The Third Chapter entitled “The Compound verbs in the language of the “Kitabi-Dede Gorgud” includes 4 sub-chapters. This chapter reveals lexical interference, some specific phonetic and structural features of the compound verbs with Arabic and Persian components.

In The Fourth Chapter entitled “The Lexico-semantic features of compound verbs with Arabic and Persian components in the “Kitabi-Deda Gorgud”, the compound verbs with borrowed components, that are grouped according to common semantic features are studied in two aspects: the compound verbs with borrowed components that preserved in the modern Azerbaijani language, and the ones that are completely or partially archaized.

The Conclusion summarizes the main results obtained during the research. The thesis reaches its end with the lists of used theoretical literature and fiction.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

СЕВИНДЖ НОВРУЗ кызы АЛИЕВА

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГЛАГОЛОВ,
ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В “КИТАБИ ДЕДЕ ГОРГУД”
(в контексте становления литературного языка)**

5710.01 - тюркские языки

**диссертация на соискание ученой степени
доктора филологических наук**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

БАКУ-2017